Bontekoe. De schipper, het journaal, de scheepsjongens

Karel Bostoen, Remmelt Daalder, Vibeke Roeper, Garrelt Verhoeven en Diederick Wildeman

bron
Karel Bostoen, Remmelt Daalder, Vibeke Roeper, Garrelt Verhoeven en Diederick Wildeman, *Bontekoe. De schipper, het journaal, de scheepsjongens*. Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam / Walburg Pers, Zutphen 1996

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/bost002bont01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

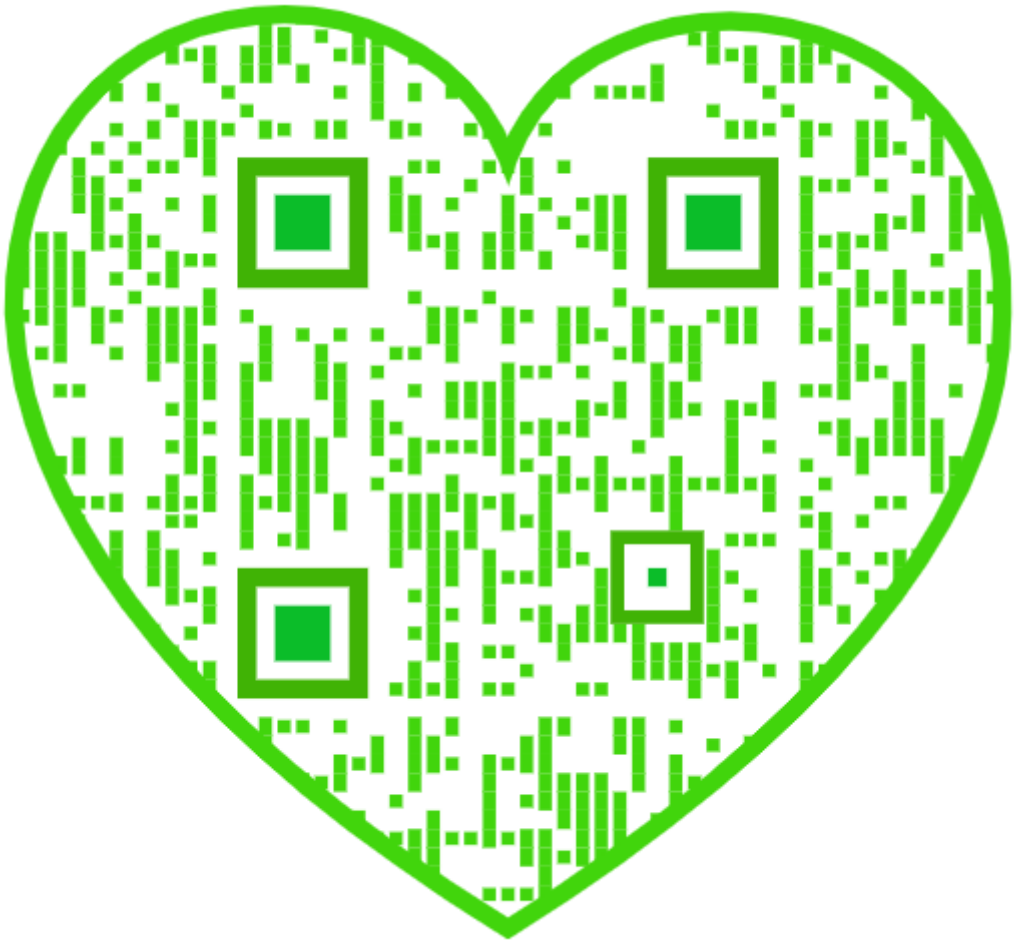

Willem IJsbrantsz Bontekoe, anonieme tekening op perkament. Waarschijnlijk diende het portret dat Jan Jansz Deutel liet afdrukken in zijn edities van het *Journaal* uit 1646 en 1648 als voorbeeld.

Woord vooraf

Bij de naam Bontekoe denken de meeste Nederlanders niet direct aan een Hoornse schipper uit de zeventiende eeuw, maar aan drie van zijn bemanningsleden, de 'Scheepsjongens van Bontekoe'. Hajo en zijn vrienden Padde en Rolf zijn uitgegroeid tot beroemdheden. Dat Johan Fabricius de avonturen in zijn jongensboek plaatste tegen het decor van een authentiek reisverslag uit de zeventiende eeuw is echter bij weinigen nog bekend. Toch zijn de scheepsjongens grotendeels fantasie, terwijl Willem IJsbrantsz Bontekoe (1587-1657) echt heeft bestaan. Hij overleefde zelfs de ramp waarbij zijn schip, de NIEUW HOORN, in de lucht vloog en maakte zijn avonturen in boekvorm aan de wereld bekend. Dat boek, het *Journaal van Bontekoe* verscheen voor het eerst in 1646 bij de Hoornse uitgever Jan Jansz Deutel, een stadgenoot van Bontekoe. Eeuwenlang was dit het meest gelezen en gedrukte Nederlandse reisverhaal. In de negentiende eeuw nam de belangstelling voor het originele *Journaal* af, maar bewerkingen, bijvoorbeeld van Potgieter en later die van Fabricius, zorgden ervoor dat de reis van Bontekoe niet werd vergeten. De avonturen van Bontekoe zijn zelfs zo sterk gemeengoed geworden dat 'een reis van Bontekoe' een spreekwoordelijke uitdrukking is geworden om aan te geven dat een verplaatsing rampzalig is verlopen. Nu het driehonderdvijftig jaar geleden is dat de eerste druk van Bontekoe's *Journaal* verscheen, is er aanleiding om uitgebreid aandacht te schenken aan het leven van de schipper, de vele uitgaven van zijn journaal en de talrijke bewerkingen ervan, al dan niet verrijkt met Hoornse scheepsjongens.

Dit boek is tot stand gekomen door samenwerking van het Nederlands Scheepvaartmuseum met de Bontekoe-werkgroep van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging. In deze werkgroep participeren medewerkers van de Rijksuniversiteit Leiden en de Universiteit van Amsterdam. Deze uitgave verschijnt tegelijk met de opening van een tentoonstelling over Bontekoe in het Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam.

Schipper Bontekoe

Vibeke Roeper en Diederick Wildeman

Toen Willem IJsbrantsz Bontekoe bijna zestig jaar oud was, wees niets erop dat deze zeeman in ruste één van de beroemdste figuren uit de vaderlandse geschiedenis zou worden. De Republiek der Verenigde Nederlanden was in Bontekoe's dagen talloze schippers rijk, die net als hij hun brood verdienden op de Europese vaart. Als schipper in dienst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) had hij een avontuurlijke reis meegemaakt, maar eenmaal thuis in zijn geboortestad Hoorn nam zijn leven weer de oude, betrekkelijk rustige loop. Het verhaal van zijn reis was binnen Hoorn alweer vergeten en daarbuiten nauwelijks bekend geworden. Totdat een plaatselijke uitgever besloot Bontekoe's reisverslag te publiceren. Het *Journaal* werd Nederlands meest gelezen reisverhaal aller tijden en Bontekoe's naam een begrip: Willem IJsbrantsz Bontekoe van Hoorn, schipper naast God.

Willem IJsbrantsz Bontekoe van Hoorn

Willem IJsbrantsz werd in 1587 geboren in Hoorn, in de bloeitijd van die stad. Scheepvaart was één van de belangrijkste pijlers van de Hoornse economie. Voor de handel in hout uit Noorwegen, graan uit het Oostzeegebied en zout uit Frankrijk en Portugal werd Hoorn een belangrijk centrum. Scheepsbouw was een ander sterk punt van de stad. Het beroemde fluitschip was een

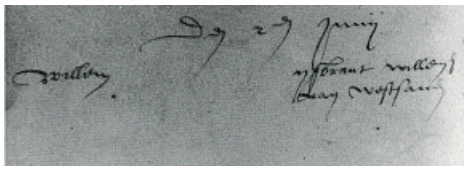

Op 2 juni 1587 liet IJsbrant Willemsz van Wessanen de doop van zijn zoontje Willem vastleggen. De naam van de moeder, Geertje Jacobs, wordt in de doopakte niet genoemd.

Hoornse vinding die plaatselijke scheepswerven veel werk bezorgde. Hoorn was in Bontekoe's jeugd een stad vol reders, bevrachters, schippers en zeelieden, en een plaats waar vanzelfsprekend afdelingen van de West-Indische Compagnie, de Noordsche Compagnie en de Oost-Indische Compagnie gevestigd werden.

Vader IJsbrant Willemsz was schipper op de Europese vrachtvaart, waar ook andere familie-leden hun brood verdienden. Voor de zes zoons van IJsbrant Willemsz en Geertje Jacobs (die daarnaast nog vijf dochters baarde) lag het voor de hand dat ook zij van de zeevaart hun beroep zouden maken. Willem IJsbrantsz was één van de oudste kinderen van het gezin. Als aankomend zeeman moest hij leren lezen, schrijven en rekenen, dus bezocht hij eerst de lagere school. Daarna kwam hij waarschijnlijk bij zijn vader aan boord om het vak van schipper en stuurman in de praktijk te leren. Het schip waarover zijn vader rond 1600 het bevel voerde, heette BONTEKOE. Al snel

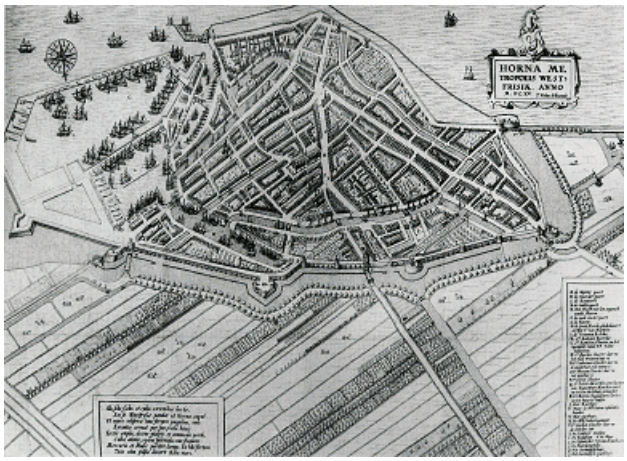

De stad Hoorn had in 1615 juist een grote uitbreiding van het havengebied achter de rug. Geheel links op de dijk rond de nieuwe haven was de werf van de VOC. Daar zou in 1618 Bontekoe's schip NIEUW HOORN van stapel lopen. Kaart uit 1615, in Velius' *Chronyk van Hoorn*, 1740.

werd de hele familie met die scheepsnaam aangeduid, en werd ook Willem IJsbrantsz voortaan Bontekoe genoemd. Na de dood van zijn vader, in 1607, kreeg hij zelf de leiding over het schip BONTEKOE.

Een schipper was ook in die tijd zelden volledig eigenaar van zijn schip. Meestal was het schip ondergebracht in een 'partenrederij'. Dat hield in dat een schip eigendom was van een aantal mensen, die elk voor een 'part' aandeelhouder waren. Bontekoe bezat een twee-en-dertigste deel van het schip waar hij op voer. De meeste andere aandeelhouders waren kooplieden, die zich niet met de dagelijkse praktijk van de zeevaart bemoeiden. De leiding van het schip was in handen van de schipper. Hij was verantwoordelijk voor de bemanning en de uitrusting. Kooplieden of bevrachters konden de laadruimte van een schip huren en betaalden per 'last' (circa twee ton) een bepaald bedrag. Hoe verder of hoe gevaarlijker de reis, des te hoger de huur van het schip. Soms mochten schippers een deel van de laadruimte gebruiken om een eigen handeltje te verschepen. Willem IJsbrantsz voer tien jaar als schipper op de BONTEKOE. Hij ging naar Frankrijk om zout te halen, importeerde rogge uit het Oostzeegebied en hout uit Noorwegen en maakte een tocht naar Archangel waar onder meer pelzen te krijgen waren. Intussen trad hij ook op als bevrachter van andere schepen.

In de Noorderkerk in Hoorn is de grafsteen van IJsbrant Willemsz, de vader van Bontekoe bewaard gebleven.

Dat de Europese vaart niet zonder gevaren was, ondervond Bontekoe aan den lijve. Op een tocht naar Sevilla, met een lading stukgoed en tarwe, werd zijn schip op 17 september 1617 door Barbarijse zeerovers overvallen. Met een kanonschot probeerde hij de bevelhebber van het konvooi-schip van zijn vloot te waarschuwen, maar deze koos het hazepad. Zonder diens hulp had Bontekoe geen andere keus dan zich over te

geven. De BONTEKOE werd naar Algiers gebracht en de bemanning gevangen gezet. Er was even sprake van dat alle opvarenden als slaaf verkocht zouden worden, maar Bontekoe en een jongere broer die ook aan boord was, werden vrijgekocht door één van de zeerovers! Deze man, die bekend stond als Soliman Reis, was een tot de Islam bekeerde Nederlander. Hij betaalde 750 zilverstukken voor de gebroeders Bontekoe, die vervolgens naar Hoorn terug mochten keren - zonder hun schip.

Tussen 1595 en 1603 liepen in Hoorn ruim tachtig fluitschepen van stapel. Het kleine dek-oppervlak in verhouding tot het grote laadruim was het meest in in het oog springende kenmerk van dit scheepstype. Mogelijk was ook de BONTEKOE een fluitschip. Dit model dateert van 1640.

Gestolen goed gedijt niet; dat bemerkten de zeerovers al snel. De BONTEKOE, die ze zelf in gebruik hadden genomen, werd kort daarna door de Spanjaarden overmeesterd. De Hoornse reders van het schip probeerden hun eigendom via diplomatiek verkeer terug te krijgen, maar het is niet bekend of dat gelukt is. Het was in elk geval Bontekoe's laatste Europese reis.

In dienst van de VOC

Bontekoe was 31 jaar toen hij dienst nam bij de Verenigde Oost-Indische Compagnie. De stad Hoorn had vanaf de oprichting van de VOC een eigen vestiging of 'kamer' van de Compagnie gehad. Bontekoe kende één van de Hoornse VOC-bewindhebbers goed: de koopman Jan Pietersz Liorne, die een aandeel van de BONTEKOE bezat. Dat Bontekoe zijn schip aan de zeerovers was verloren, werd hem kennelijk niet aangerekend; hij werd in december 1618 aangenomen als schipper op een groot, gloednieuw Hoorns VOC-schip, de NIEUW HOORN. Dit schip kon 350 last vervoeren, meer dan driemaal zoveel als de BONTEKOE. In plaats van de ongeveer dertig man die hij voorheen onder zich had gehad, gaf Bontekoe nu leiding aan ruim 150 zeelieden.

Hendrik Cornelisz Vroom schilderde dit gezicht op de stad Hoorn in de periode dat Bontekoe voor de VOC voer. De twee grote schepen zouden VOC-schepen kunnen zijn, die klaar liggen om naar de rede van Texel te vertrekken. Het meest rechtse schip, dat het wapen van Hoorn op de spiegel draagt, zou de NIEUW HOORN kunnen zijn.

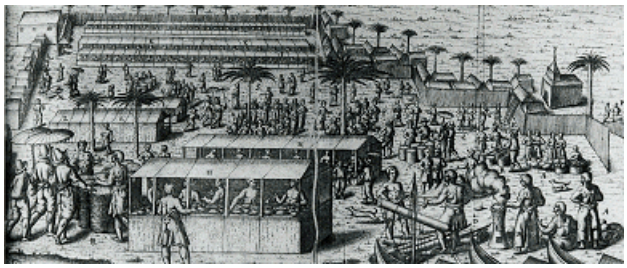

Toen in 1596 de eerste Nederlanders voor Bantam op Java arriveerden, troffen zij daar een grote markt aan met een levendige handel tussen leveranciers van peper en kooplieden uit Portugal, Turkije, China en India. Prent uit *Begin ende Voortgangh*, 1645.

Natuurlijk werd zo'n kostbaar schip - het vervoerde overigens een kapitaal van 56.000 zilveren munten, zogenaamde realen van achten - niet aan de eerste de beste schipper toevertrouwd. Anders dan op de vaart binnen Europa, die toch vooral kustvaart was, moest een schipper die naar Oost-Indië voer, kennis hebben van de oceaannavigatie.

Om dat te bewijzen, moest een examen worden afgelegd. De VOC verzorgde zelf geen navigatieonderwijs; aspirant-schippers moesten zich daarvoor tot een plaatselijke docent wenden. In Hoorn was dat Robbert Robbertsz, die zich er in 1611 als eerste leermeester in de navigatie had gevestigd. Waarschijnlijk heeft hij Bontekoe als leerling gehad. Dat de bewindhebbers van de VOC voor Bontekoe kozen, is gezien zijn kennis en ervaring niet zo vreemd. Maar waarom koos Bontekoe voor de VOC? De reizen duurden lang en waren niet zonder gevaar, en het leven in de tropen was ronduit ongezond. Dienst nemen bij de VOC had echter één groot voordeel boven vrijwel alle andere loonarbeid: werknemers kregen een vast contract voor drie tot vijf jaar plus kost en onderdak. Een schipper die heelhuids terugkeerde, was een welgesteld man. Misschien ging het Bontekoe slechts om het geld - als mede-eigenaar van de BONTEKOE had hij een deel van zijn kapitaal verloren - maar het is ook mogelijk dat zijn geloofsovertuiging een rol speelde bij het besluit om Nederland voor een paar jaar te verlaten. Als aanhanger van de remonstrantse beweging beleefde hij een onzekere tijd. De ‘rekkelijke’ remonstranten stonden in deze

jaren tegenover de orthodoxe calvinisten, de contra-remonstranten. Deze godsdiensttwisten ontaardden rond 1618 in een politiek conflict, en er dreigde zelfs een burgeroorlog. De remonstranten leden tenslotte een nederlaag en hun aanhang stond nog jarenlang bloot aan repressieve maatregelen.

De VOC in Azië

In het jaar dat Bontekoe schipper werd op de NIEUW HOORN was het nog maar 23 jaar geleden dat de eerste Nederlandse expeditie naar Oost-Indië was vertrokken. Nadat die had bewezen dat de Aziatische markt ook voor Nederlandse kooplieden toegankelijk was, werd in 1602 de Verenigde Oost-Indische Compagnie opgericht. De Portugezen, die al een eeuw eerder de zeeweg naar Azië hadden gevonden, hadden zich in de loop van de zestiende eeuw op een aantal strategische punten gevestigd. Ze zaten in India, op Ceylon, in Malakka, in China en op het eiland Hormuz bij de ingang van de Perzische Golf. Zo konden ze een groot deel van de zeehandel in Azië beheersen. Van Europese concurrentie hadden ze geen last, totdat rond 1600 de Nederlanders en de Engelsen op het toneel verschenen, die allebei een zo groot mogelijk deel van de lucratieve specerijenhandel in handen wilden krijgen. De concurrentie was vaak letterlijk moordend.

De Nederlanders concentreerden zich aanvankelijk op de Oost-Indische archipel, omdat de Portugese macht daar gering was. Al snel nam de omvang van de Nederlandse handel zo sterk toe, dat er maatregelen nodig waren. In de eerste jaren van de Nederlandse handel op Azië werd alles vanuit Nederland georganiseerd. Er werden vloten uitgestuurd met de opdracht specerijen te gaan halen. De bevelhebbers van zo'n vloot kregen vervolgens voor de duur van de reis het hoogste gezag op ieder terrein en konden naar eigen inzicht handelsrelaties aanknopen en goederen inkopen. Maar na een paar maanden verlieten zij Azië weer, om hun koopwaar thuis te brengen, en werden ze opgevolgd door een volgende vloot die van voren af aan moest beginnen met oriënteren en onderhandelen. Dat bood natuurlijk veel te weinig continuïteit. Wilden de Nederlanders het serieus aanpakken, dan moesten ook zij in Oost-Indië nederzettingen stichten en een bestuursorgaan aanstellen dat beleid voerde over een langere periode. Met toestemming van de lokale heersers vestigden de Nederlanders zich onder andere op de eilanden Banda, Ambon en Ternate, en in de belangrijke havenstad Bantam op Java. Ook bouwden ze een handelskantoor in de veel onbeduidender kustplaats Jacatra. In 1609 werd de eerste gouverneur-generaal van de VOC in Azië benoemd.

De man die als geen ander zijn stempel op de organisatie van de VOC in Azië heeft gezet, was Jan Pieterszoon Coen. Geboren in Hoorn, in hetzelfde jaar als Bontekoe, was hij, zoon van een koopman, voor de handel voorbestemd. Op zijn twintigste, in 1607, vertrok hij voor het eerst naar Oost-Indië. Nauwelijks tien jaar later had hij er als gouverneur-generaal het hoogste gezag. Hij besloot Bantam te verlaten en van Jacatra de hoofdvestiging van de VOC te maken. Daartoe moest hij de Engelsen uit die plaats verdrijven en de troepen van de Sultan van Bantam verslaan. Dat lukte en er werd direct begonnen met de bouw van een groot fort en de aanleg van een kleine Nederlandse stad, die de naam Batavia kreeg. De gevechten waren daarmee nog lang

niet afgelopen. Coen wilde voor de VOC een zo groot mogelijk deel van de Aziatische handel veroveren, en een monopolie verwerven voor de handel in spece-

rijen. De handel op China, vooralsnog stevig in handen van de Portugezen, wilde Coen tot een exclusieve VOC-aangelegenheid maken. Chinese zijde leverde in Japan namelijk veel geld op, waarmee de VOC elders weer produkten voor de Europese markt kon inkopen. Coens doortastende politiek betekende veel strijd met de Portugezen, de Spanjaarden en de Engelsen.

Coen klaagde in zijn brieven aan de Heren XVII, de directie van de VOC in Nederland, voortdurend over het gebrek aan middelen om de plannen door te voeren. Wat hij nodig had, waren schepen, soldaten, wapens en munitie. Daarmee kon hij de macht van de VOC uitbreiden en de handel veiligstellen.

De reis van de Nieuw Hoorn

Al luisterden de Heren XVII volgens Coen niet goed genoeg naar hem, ze probeerden wel aan zijn wensen tegemoet te komen. Met de decembervloot van 1618 wilden ze 675 soldaten meesturen en vooral het schip NIEUW HOORN met zijn lading van onder meer 360 vaten buskruit, zou Coen bijzonder welkom zijn.

In 1619 bezaten de Nederlanders alleen een klein fortje, Jacatra (a), aan de monding van de rivier Ciliwung. Jan Pieterszoon Coen schetste in dat jaar zijn plannen voor uitbreiding van het fort (b) en de stad in een brief aan de Heren XVII.

In een vloot van elf schepen vertrok de NIEUW HOORN op 28 december 1618 van de rede van Texel. Bontekoe was als schipper verantwoordelijk voor de navigatie, maar voerde niet het commando over het schip; dat was bij de VOC in die tijd in handen van de koopman. Hein Rol was de koopman die boven Bontekoe stond en het opperbevel voerde. Voor de goede gang van zaken aan boord was het dus van groot belang dat de schipper en de koopman goed met elkaar konden opschieten, ondanks de zeer verschillende, soms zelfs tegenstrijdige belangen die zij behartigden. Bontekoe en Rol konden het gelukkig redelijk goed met elkaar

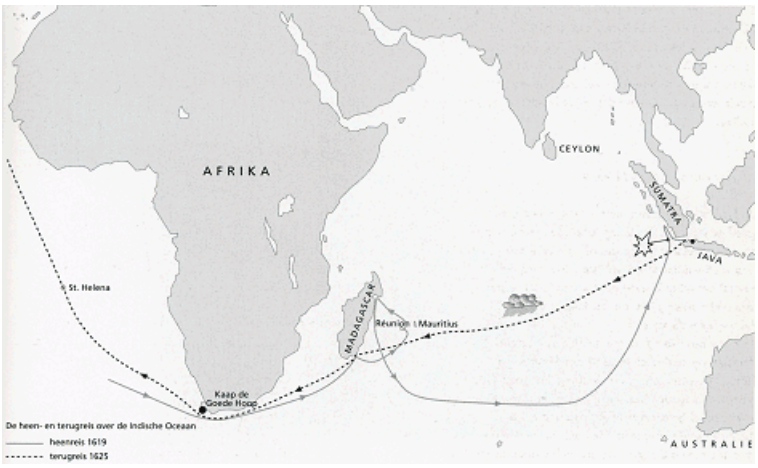

In deze kaart zijn Bontekoe's heen- en terugreis ingetekend. De NIEUW HOORN explodeerde in 1619 niet ver van Sumatra. Met een open boot wist Bontekoe Straat Sunda te bereiken. Op de terugreis, zes jaar later, moest Bontekoe's schip HOLLANDIA Madagascar aandoen om de schade na een zware storm te herstellen.

Na een bezoek aan het onbewoonde eiland Réunion liet Bontekoe de zieken herstellen op Santa Maria, voor de kust van Madagascar. De Nederlanders hadden een zeer vriendschappelijk kontakt met de eilandbewoners. Prent uit het *Journaal van Bontekoe*, 1646.

vinden, maar de schipper schroomde niet tegen een besluit van zijn meerdere in te gaan als hij het er niet mee eens was.

Het eerste deel van de reis verliep niet vlekkeloos - in een zware storm scheurde de grote mast en dreigde overboord te gaan - maar doordat de opvarenden snel en handig ingrepen, kon de tocht naar Kaap de Goede Hoop zonder veel problemen worden voortgezet. Het was sinds 1617 voor alle VOC-schepen verplicht om in de Tafelbaai bij Kaap de Goede Hoop vers voedsel en drinkwater in te slaan. De schepen konden daarna in één keer naar Indïë zeilen via een nieuwe route. In plaats van de Indische Oceaan met een noordoostelijke koers over te steken, moesten de schepen voortaan eerst iets afzakken naar het zuiden, totdat ze rond 35° zuiderbreedte in de westenwindgordel kwamen. Pas na duizend mijl moest dan een noordoostelijke koers gekozen worden, zodat de schepen precies onder Straat Sunda uitkwamen. De grote voordelen waren, dat de reis zo'n drie maanden korter duurde, en dat de bemanning gezonder aankwam.

De NIEUW HOORN, de ENKHUIZEN en de NIEUW ZEELAND, die de andere schepen van de vloot allang uit het oog verloren waren, rondden de Kaap echter zonder die aan te doen. Er stond een harde westenwind, die het erg gevaarlijk maakte om de Tafelbaai in te zeilen. Omdat het eerste deel van de reis slechts vijf maanden had gekost, waren er nog maar weinig zieken en was er voldoende drinkwater aan boord. De scheepsleiding vond het geen bezwaar om door te zeilen.

Ondanks hun instructie om de westenwindengordel op te zoeken, zeilden de schepen gewoon door naar het oosten. Al snel nam de ENKHUIZEN afscheid en zette koers naar het noorden; de bestemming was de oostkust van India. Even later koos ook de NIEUW ZEELAND een andere koers.

Dit schip wilde iets zuidelijker aansturen dan de NIEUW HOORN. Bontekoe en Rol hadden inmiddels te kampen met veel scheurbuikpatiënten. Zij besloten naar Madagascar te gaan om alsnog te verversen. Aan land komen bleek nog niet zo gemakkelijk, en na een vruchteloze poging werd doorgezeild naar een eilandje dat Bontekoe Maskarenas noemde, en dat tegenwoordig Réunion heet. De NIEUW HOORN bleef er 21 dagen liggen om de voorraden te verversen en de zieken op de been te helpen. De bemanning droeg gedurende die tijd haar steentje bij aan de uitroeiing van de dodo, een grote loopvogel die alleen op Mauritius en Réunion voorkwam. Ondanks hun lange verblijf op het eiland waren veel zieken nog steeds niet hersteld toen de NIEUW HOORN van Réunion vertrok. Daarom keerde het schip terug naar Madagascar. Bij het eilandje Sint Maria, dicht onder de kust, werden de zieken weer aan land gebracht, en zette de bemanning een levendige ruilhandel op met de Madagassen. Na een verblijf van slechts negen dagen voelden de zieken zich zoveel beter, dat Rol en Bontekoe op 8 september besloten aan het laatste stuk van de reis te beginnen. Ze hadden van eind mei tot begin september slechts 3000 kilometer afgelegd en hadden dus veel tijd in te halen. Om alsnog, zoals de zeilinstructie voorschreef, van de westenwind te profiteren, zakte het schip af naar 33° zuiderbreedte en hield vervolgens een oostelijke koers aan.

Aen hondert duysent stucken

Twee maanden na het vertrek van Madagascar, op 19 november 1619, had de NIEUW HOORN haar bestemming nagenoeg bereikt. Ondanks de scheurbuik-epidemie waren onderweg slechts

Op 19 november 1619 explodeerde de NIEUW HOORN. Bontekoe en een scheepsjongen klampten zich vast aan resten van het schip, totdat ze werden opgepikt. Bontekoe had een paar grote hoofdwonden opgelopen. Hij droeg na de redding een kussen op zijn hoofd om het bloeden te stelpen.
Prent uit het *Journaal van Bontekoe*, 1646.

zeventien mannen overleden. Het verversen had weliswaar wat lang geduurd, maar elf maanden was voor een heenreis niet buitensporig lang. Met gunstige wind zou het hoogstens een week duren, voor het schip bij Bantam arriveerde. Zoals elke middag daalde botteliersmaat Keelemeyn ook die dag af naar het ruim om zijn vaatje brandewijn bij te vullen. In de krappe, onverlichte ruimte prikte hij zijn kandelaar in een vat brandewijn, vlak boven het vat waaruit hij tapte. Toen hij klaar was en zijn kandelaar lostrok, viel een gloeiend stukje kaarsepit precies door de sponning in het open vat, dat meteen explodeerde. Brandende brandewijn stroomde naar beneden, naar de opslagplaats van de smidskolen, maar de alerte botteliersmaat wist de brand met twee kannen water te blussen. Bontekoe liet meer water aanrukken en bleef nablussen, totdat iedereen er zeker van was, dat er geen gevaar meer dreigde. Nauwelijks was Bontekoe weer boven, of er werd voor de tweede maal alarm geslagen. De kolen waren blijven smeulen, en hadden weer vlam gevat. Met veel water probeerde Bontekoe het kolenvuur te blussen, maar de verstikkende rook die hij daarmee veroorzaakte, maakte het werk erg moeilijk. Uit voorzorg wilde hij het buskruit overboord laten zetten, maar dat wilde Hein Rol niet toestaan. Terwijl tientallen angstige opvarenden het schip al verlieten en zich stiekem in de uitgezette boot en sloep hesen, probeerde Bontekoe samen met een paar timmerlieden gaten in de scheepshuid te boren om het zeewater de brand te laten blussen. Ze kwamen er echter niet doorheen. Het vuur had nu de olievaten bereikt, en samen met het bluswater zorgde dat voor een vlam-in-de-pan effect. Toen sloeg de brand in de kruitkamer en het schip ‘sprongh aen hondert duysent stucken’.

Van de 119 mannen die nog op de NIEUW HOORN waren, overleefden slechts twee de explosie:

schipper Bontekoe en Hermen van Kniphuysen, een Duitse scheepsjongen. De rest werd ‘aan hutspot gheslaghen, dat men niet en wist waer een stuck bleef’. De zeventig laffe deserteurs in de boot en de sloep, die Bontekoe in zijn woede zelfs nog had willen overvaren met het brandende schip, bleken nu zijn redding te zijn.

Schipbreukelingen op Sumatra

Noch in de negen meter lange boot, noch in de iets kleinere sloep, was een kompas, kaart of navigatie-instrument. Masten waren er wel, maar touw en zeilen ontbraken en niemand had eraan gedacht voldoende water en voedsel aan boord te brengen. Ondanks zijn ernstige verwondingen nam Bontekoe de leiding, tot opluchting van de ontredderde schipbreukelingen. Aan Hein Rol, die zich tijdens het gevecht tegen de brand had laten overhalen om aan boord van de boot te gaan, hadden ze nu niet veel. Ze moesten vertrouwen op Bontekoe's improvisatietalent en dat bleek fenomenaal: hij liet de van touw gevlochten stootkussens uitpluizen om aan zeilgaren te komen. Van de hemden van de inzittenden werden daarmee zeilen genaaid. Samen met de timmerman knutselde hij een graadboog in elkaar en in een bank sneed hij een windroos en een paskaart van de Indische Oceaan waarin hij dagelijks de koers uitzette. De mannen in de sloep hadden niemand bij zich die iets van navigatie wist en waren daarom bang van de boot af te raken. Bontekoe nam ze aan boord. De lege sloep liet hij wegdrijven. Het brood was al lang op en de 72 wanhopige mannen waren geheel aangewezen op elkaar - en op de voorzienigheid.

Als wij Bontekoe's *Journaal* mogen geloven, wierp zijn Godsvertrouwen vruchten af. Wanneer de dorst ondraaglijk werd, begon het te regenen. Toen de mannen aan hun honger dachten te bezwijken waren daar plots laagvliegende meeuwen en langsscherende vliegende vissen die zich zomaar lieten grijpen. Naarmate de dagen verstreken werd de stemming somberder. Bontekoe werd niet meer geloofd wanneer hij zei dat de kust nu zo dichtbij was dat ze hem morgen zeker zouden zien. De hongerige mannen besloten de scheepsjongens te doden om hun bloed te drinken en hun vlees te eten. Bontekoe wist drie dagen uitstel te bedingen en juist toen die verstreken waren, kwam er, dertien dagen na het vergaan van de NIEUW HOORN, eindelijk land in zicht.

Op een eilandje voor de Sumatraanse kust aten de mannen zich ziek aan kokosnoten, maar toen ze weer wat opgeknapt waren, voeren ze verder, tot ze op het vasteland een goede plaats zagen om aan land te gaan. Een eindje landinwaarts was een dorpje. De inwoners die ze ontmoetten waren in eerste instantie bereid om rijst en vlees aan de Nederlanders te verkopen, maar van de ene dag op de andere sloeg de stemming om. Toen Bontekoe in zijn eentje, begeleid door twee Sumatranen, in een prauw van het dorp naar kust terug werd gebracht, voelde hij dat er iets broeide. Zelf nauwelijks bewapend, kon hij zich tegen de twee tegenstanders nooit verdedigen. Met gezang wist hij de mannen echter zo lang af te leiden, dat hij heelhuids zijn metgezellen bereikte. Kort daarna pleegden de Sumatranen een aanslag op de schipbreukelingen. Met zestien man minder zeilde de boot langs de kust verder, tot Straat Sunda in zicht kwam. De eindbestemming was nagenoeg bereikt.

Aankomst in Batavia

Frederik de Houtman, bevelhebber over een grote

vloot die Bantam zou gaan belegeren, wist niet wat hij zag toen op 13 december 1619 Bontekoe's boot in zicht kwam. Het kleine vaartuigje met vreemde zeilen, uitpuilend met 56 inzittenden deed het ergste vermoeden, en inderdaad hoorde hij niet lang daarna uit de mond van koopman Hein Rol het hele verslag van de verschrikkelijke explosie en de moeizame tocht langs de kust van Sumatra. Bontekoe en Rol werden naar gouverneur-generaal Coen in Batavia gebracht. De twee leeftijdgenoten uit Hoorn herkenden elkaar niet - Coen was al tien jaar weg uit zijn geboorteplaats - maar na de eerste kennismaking ontving Coen het onfortuinlijke duo bijzonder gastvrij. Op het verslag van de schipbreuk was Coen's reaktie kort: 'Wat helpt dat, het is een groot ongeluk'. Het enige dat hij Bontekoe en Rol verweet, was het feit dat ze zich niet aan de zeilinstructie hadden gehouden en dat ze veel te lang bij Madagascar hadden rondgehangen. In een brief aan de bewindhebbers in Nederland drong hij er later op aan dat aan die instructie strikt de hand gehouden werd. Zijn suggestie om dergelijke branden te voorkomen - niet lang daarvoor was namelijk een ander schip hetzelfde overkomen - was het verbieden van brandewijn op VOC-schepen. De Heren XVII, die dat advies wat te drastisch vonden, maanden de scheepsleiding in het vervolg tot voorzichtigheid met open vuur bij de brandewijn. De overlevenden van de NIEUW HOORN raakten waarschijnlijk verspreid over de VOC-vloot in Indië; uit niets blijkt dat Bontekoe zijn mannen ooit nog terug zag. Sommigen zullen gesneuveld zijn in de strijd, anderen geveld door een tropische ziekte en slechts een handjevol zal het vaderland hebben teruggezien. Eén man bleek ruim veertig jaar later nog steeds bij de VOC in dienst te zijn. Toen in 1661 het schip TERSCHELLING bij de Bengaalse kust schipbreuk leed, was de oude

In december bereikte Bontekoe de kust van Sumatra. De inwoners van het dorpje dat een paar mijl stroomopwaarts aan een riviertje lag, waren de Nederlanders vijandig gezind. Bontekoe's zenuwslopende tocht met de prauw van het dorp naar de boot, is hier ook afgebeeld. Prent uit het *Journaal van Bontekoe*, 1646.

koksmaat ‘Pay Harmen’ één van de overlevenden. Hij was de scheepsjongen die samen met Bontekoe de explosie van de NIEUW HOORN overleefde en de gewonde schipper in veiligheid had gebracht.

Niet lang na hun kennismaking met Coen werden Bontekoe en Rol samen op een ander schip geplaatst. De oude en vrij kleine BERGERBOOT bleef twee maanden in de buurt van Batavia en Bantam om koraalsteen naar Batavia te transporteren. Daarvan werd een groot fort gebouwd, het ‘Kasteel Batavia’. In maart 1620 vertrok de BERGERBOOT in een vloot van zeven schepen naar de Molukken. Hein Rol bleef daar als koopman achter, wat Bontekoe erg jammer vond, want ze waren na hun gezamenlijke ontberingen goede vrienden geworden. Na een tocht van ruim zeven maanden was de BERGERBOOT terug voor Batavia. Weer bleef het schip daar twee maanden in de buurt om stenen te verschepen.

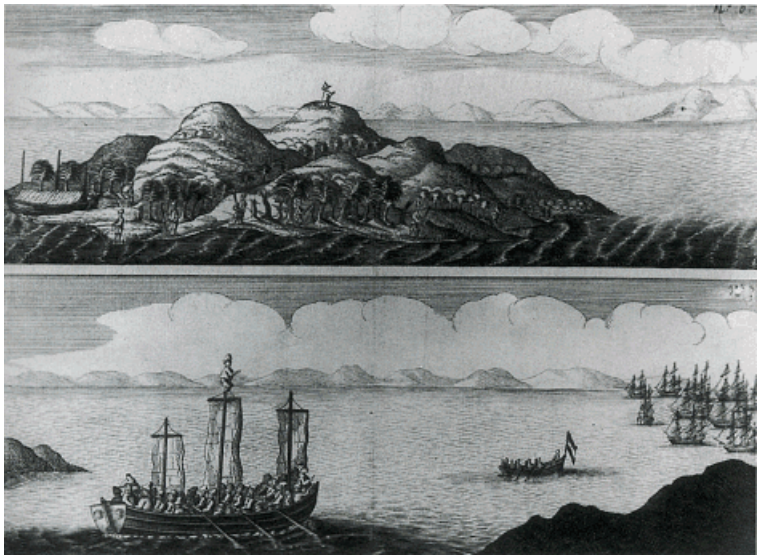

Terwijl de schipbreukelingen op een klein eilandje water en voedsel verzamelden, beklom Bontekoe een hoge berg. Knielend bad hij tot God en vroeg om kracht en wijsheid, om zijn volk veilig naar Straat Sunda te brengen. Toen hij opstond, weken de wolken uiteen en lag Straat Sunda voor hem open. De volgende dag bereikte de boot een Nederlandse vloot onder commando van Frederik de Houtman. Prent uit het *Journaal van Bontekoe*, 1646.

Vrij onverwacht kreeg Bontekoe op 5 december 1620 een nieuw schip onder zijn commando. De GRONINGEN was met een ruziënde scheepsleiding uit het vaderland gekomen en om de zaak te onderzoeken werden de koopman en de schipper van boord gehaald. Bontekoe was blij met dit mooie nieuwe schip. Omdat het net aankwam, had het nog allerlei proviand die op de BERGERBOOT allang op was en die een welkome afwisseling vormde na het eentonige rantsoen van rijst, vis en kip. De GRONINGEN was bestemd voor de vaart binnen Azië; de VOC had permanent ruim twintig schepen in de archipel die de vestigingen bevoorraadden, specerijen ophaalden en naar Batavia brachten. De eerste twee ‘intra-aziatische’ reizen van de GRONINGEN gingen naar Jambi op de oost-

kust van Sumatra om peper te halen. In november 1621 arriveerde Bontekoe weer voor Batavia. Coen had inmiddels het plan opgevat om een grote vloot naar de Chinese kust te sturen en de GRONINGEN zou van die vloot deel uitmaken. In afwachting van het vertrek kruiste het schip wat door de Javazee en Straat Sunda, en haalde stenen voor het fort Batavia. Bontekoe was nu drie jaar in dienst van de VOC en zijn contract liep af. Hij besloot nog niet naar huis terug te keren, maar tekende voor twee jaar bij, voor een gage van honderd gulden per maand.

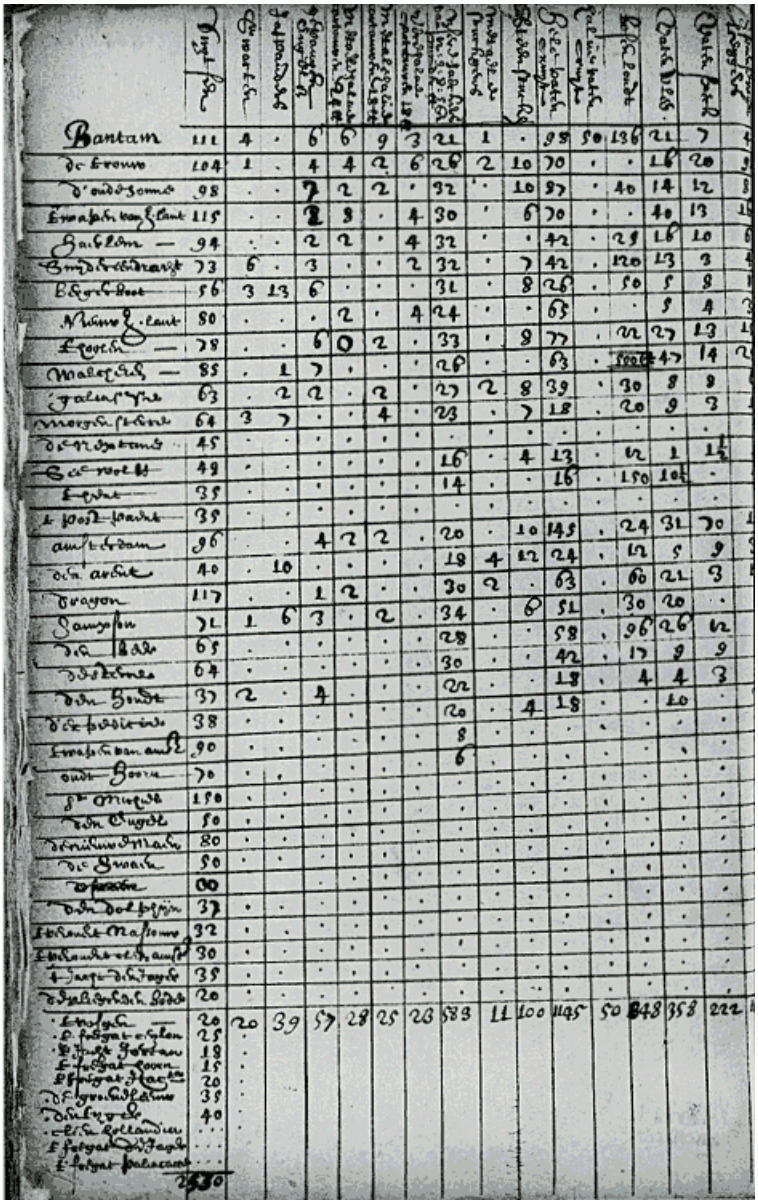

Lijst van schepen in Azië, 1620. De VOC noteerde geregeld hoeveel schepen zij in Azië bezat, en waar die schepen zich bevonden. Zo gedetailleerd als in dit overzicht gebeurde dat echter niet vaak. Bontekoe's toenmalige schip, de BERGERBOOT, wordt als zevende schip op deze lijst vermeld, met daarachter cijfers over bemanning en proviand.

Naar China

De Portugezen, gevestigd in de havenstad Macao, beheersten tot dan toe de Chinese zijdehandel. Om die in eigen handen te krijgen, koos Coen recht-door-zee voor een aanvalsstrategie. Macao overmeesteren was het eerste doel van de expeditie. Een nog te bouwen fort op de Pescadores, de eilanden tussen China en het huidige Taiwan, moest het strategische punt worden om de handel tussen China, Japan en de Filippijnen onder controle te krijgen.

Onder commando van opperkoopman Cornelis Reijersz vertrokken op 10 april 1622 twaalf schepen naar de Chinese kust. De GRONINGEN was in hiërarchie het tweede schip in de vloot, met een bemanning van 192 koppen. Op 24 juni begonnen drie schepen, waaronder de GRONINGEN, een schijnaanval op het Portugese fort Sao Francisco bij Macao. Door de Portugezen bezig te houden, konden de Nederlandse troepen die op de andere schepen zaten, iets verderop aan land gaan. Het strand waar de landing zou worden uitgevoerd, werd door slechts 150 man verdedigd; voor de 600 Nederlandse soldaten geen partij. Ze

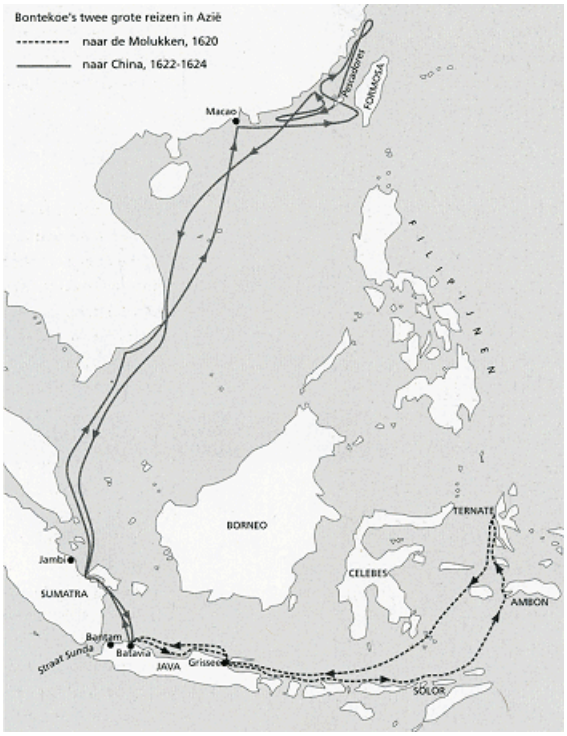

Bontekoe maakte binnen Azië vier reizen. Tweemaal ging hij naar Jambi op Sumatra. Eénmaal voer hij naar de specerij-eilanden in het oosten van de archipel. Zijn langste en belangrijkste reis ging naar de Chinese kust.

veroverden het strand en trokken met drie lichte kanonnen landinwaarts. Alles leek volgens plan te verlopen, maar toen ze juist binnen het bereik van het grote kanon van de citadel kwamen, trof een schot precies de Nederlandse buskruitvoorraad. Een enorme explosie was het gevolg. Terwijl de officieren nog twijfelden over doorgaan met de strijd of de aftocht blazen, kwamen de verdedigingstroepen van de stad hen al tegemoet.

Ze hadden in de gaten dat de aanval van de GRONINGEN een afleidingsmanoeuvre was. Tot in het water werden de vluchtende VOC-soldaten achternagezeten. De Portugese overwinning was compleet.

Nu de directe aanval op Macao was mislukt, bleven de Nederlandse schepen voortdurend langs de Chinese kust kruisen. In de hoop de Chinese handel te ontwrichten werden zoveel mogelijk Chinese schepen aangevallen. De honderden Chinese krijgsgevangenen werden ingezet bij de bouw van het fort op de Pescadores. Hoewel de Nederlanders ervan overtuigd waren dat de Chinezen zich uiteindelijk wel gewonnen zouden geven, en dat daarna een vredige, vriendschappelijke handel kon ontstaan, raakten de Chinezen er juist steeds vaster van overtuigd dat alle Nederlanders woeste piraten waren. Zij beschouwden de Pescadores als hun eigen grondgebied en maakten zich op voor de verdediging ervan. In 1624 moesten de Nederlanders daarom hun fort in aanbouw alweer verlaten en vestigden zij zich op Taiwan.

Thuisreis per Hollandia

Na vier jaar op de intra-aziatische vaart, hield Bontekoe het voor gezien. Zijn tweede contract liep af en hij gaf te kennen zo snel mogelijk naar

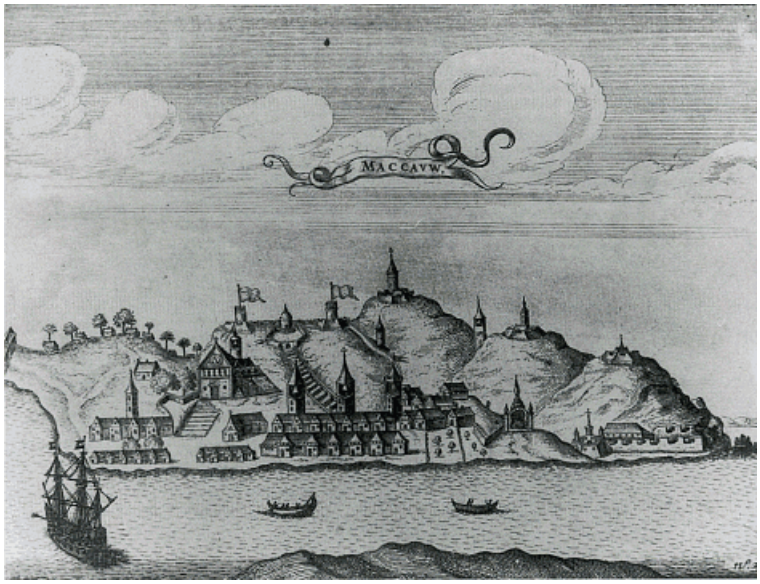

Gezicht op de Portugese stad Macao op de kust van China. Vanuit het hoger gelegen fort wisten de Portugezen de Nederlandse aanval in 1622 met succes af te weren.
Prent uit *Begin ende Voortgangh*, 1645.

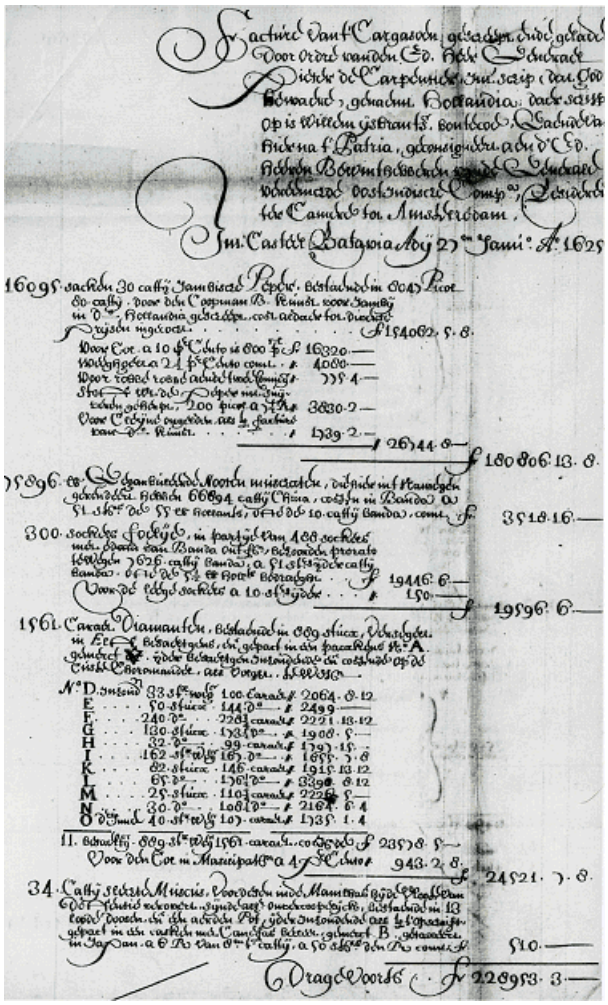

De HOLLANDIA was één van de drie retourschepen die de 'oogst' van een heel jaar handeldrijven naar Nederland moesten verschepen. Het schip vervoerde een kapitaal aan handelswaar. De bevrachtingslijst is bewaard gebleven in het VOC-archief.

Het schip GOUDA (rechts) zonk tijdens de orkaan die de retourvloot in maart 1625 trof. Bontekoe's schip HOLLANDIA (midden) en de MIDDELBURG zeilden zwaar gehavend door. Prent uit het *Journaal van Bontekoe*, 1646.

Bontekoe liet op Madagascar de schade aan het schip snel herstellen. Van een grote rechte boom liet hij een mast maken en van ankerkabels een compleet nieuw want. Prent uit het *Journaal van Bontekoe*, 1646.

het vaderland terug te willen keren. Cornelis Reijersz beschouwde het vertrek van Bontekoe als een groot verlies. De vriendelijke doch vastberaden wijze waarop Bontekoe zijn bemanning leidde, had indruk gemaakt. Reijersz' overredingskracht was niet groot genoeg, en zelfs een verhoging van zijn gage kon Bontekoe niet verleiden om nog een paar jaar bij te tekenen. Op de tocht van de Pescadores naar Batavia kreeg Bontekoe het opperbevel over het schip GOEDE HOOP. Voor een schipper in dienst van de VOC was dat uitzonderlijk; deze keer moest de koopman de schipper gehoorzamen, in plaats van andersom. Toen Bontekoe in april 1624 in Batavia arriveerde, was de retourvloot van dat jaar al naar Nederland vertrokken. Hij bracht daarom nog bijna een jaar door, varend voor de Javaanse kust, voordat hij als schipper werd aangesteld op de HOLLANDIA.

Op 28 januari 1625 vertrokken de schepen GOUDA, MIDDELBURG en HOLLANDIA van de rede van Batavia. Cornelis Reijersz voerde het commando over Bontekoe's schip dat een lading van peper, nootmuskaat en porselein vervoerde. Kort na het vertrek raakten de schepen in een tropische orkaan, zoals die op de Indische Oceaan veel voorkomen. De GOUDA verging met man en muis; de MIDDELBURG en de HOLLANDIA raakten allebei zwaar beschadigd. De HOLLANDIA wist Madagascar te bereiken, waar Bontekoe in de Sint Luciabaai met grote voortvarendheid en improvisatietalent een lijnbaan en een mastenmakerij opzette. In twee weken was het schip opgeknapt en kon de thuisreis worden voortgezet. Twee opvarenden deserteerden; Bontekoe veronderstelde dat zij door Madagassische vrouwen verleid waren. Ook Cornelis Reijersz bleef achter, begraven onder een ‘lustigen groenen boom’. Hij was op 21 april overleden.

De HOLLANDIA passeerde Kaap de Goede Hoop zonder de Tafelbaai binnen te lopen. In plaats daarvan zeilde Bontekoe door naar het eiland Sint Helena om de voorraden aan te vullen. Een Portugees schip dat daar lag, verhinderde de Nederlanders om aan land te gaan. Daardoor was Bontekoe genoodzaakt door te varen. Uiteindelijk ging de HOLLANDIA op 13 oktober bij de Zuidierse haven Kinsale voor anker. De bewindhebbers in Nederland zagen liever dat schepen op de thuisreis geen Engelse of Ierse kustplaatsen aandeden, want dat werkte smokkel in de hand. De bemanning verlangde na zoveel maanden op zee echter naar vaste grond onder de voeten.

Bontekoe had grote moeite zijn mannen weer aan boord te krijgen en moest tenslotte de schout van de stad inschakelen. Die liet de waarden en waardinnen, bij wie de Nederlanders steeds hogere drinkschulden maakten, weten dat de schipper niet meer dan zeven shilling van iedere rekening zou betalen. Dat hielp: binnen de kortste keren stonden alle bemanningsleden op straat, en hadden ze alleen nog hun schip om naartoe te gaan. Een paar mannen bleven in Ierland achter. Zij hadden er een vrouw gevonden en waren snel getrouwd.

Met een enigszins geslonken bemanning, maar met bijna alle ingescheepte lading nog aan boord, arriveerde de HOLLANDIA op 16 november 1625 op de Vlissingse rede. Daar nam Bontekoe ontslag uit VOC-dienst en keerde hij terug naar Hoorn. Later bleek dat ook de MIDDELBURG gezonken was, na een gevecht tegen de Portugezen bij Sint Helena.

Handelaar in Hoorn

Aan zijn Oost-Indische reis hield Bontekoe een flink kapitaal over: hij was bijna zeven jaar in dienst geweest en had eerst vijfenzeventig en later

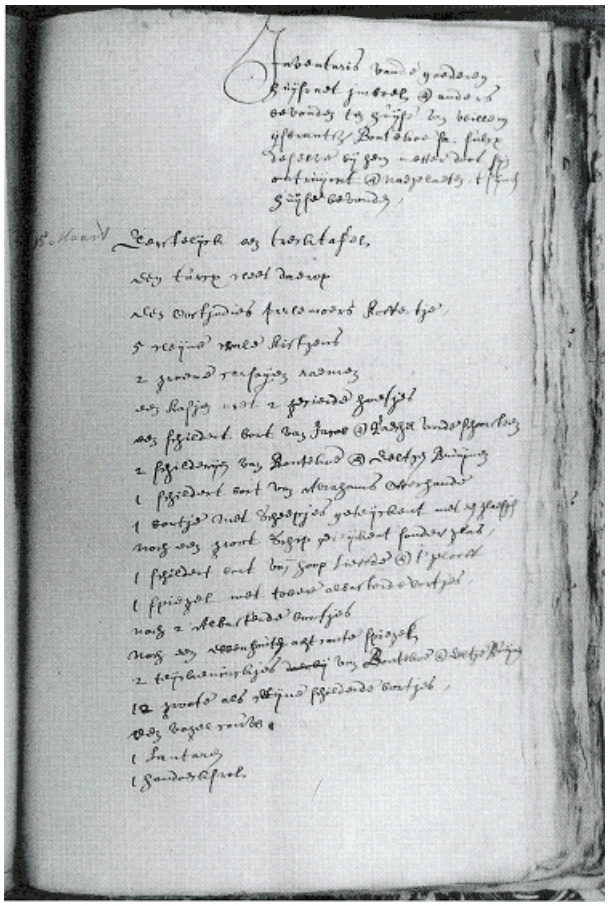

Na de dood van Bontekoe in 1657 maakte een notaris een inventaris van zijn bezittingen. Het derde voorwerp op de eerste pagina is ‘een Oostindies parlemoers koffertje’.

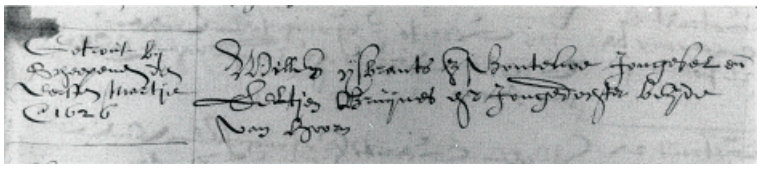

Willem IJsbrantsz Bontekoe ‘jongeheer’ en Eeltje Bruijnes ‘jongedochter’ traden op 1 maart 1626 in het huwelijk.

honderd gulden per maand verdiend. Over de periode dat hij geen schip had, tussen de explosie van de NIEUW HOORN en de aanstelling op de BERGERBOOT, had hij geen recht op uitbetaling. Voor werknemers van de VOC was het schip waarop zij voeren het onderpand voor hun gage. Verloren zij hun schip, dan kregen ze vanaf dat moment ook niets uitbetaald. In Azië waren de kosten voor het levensonderhoud voor rekening van de VOC, dus noodzaak om geld uit te geven was er in principe niet. Als Bontekoe zuinig geleefd heeft, kan hij wel zes- tot zevenduizend gulden aan zijn reis overgehouden hebben. Zoals iedere VOC-dienaar zal hij in Azië zijn scheepskist hebben gevuld met produkten en rariteiten om in Nederland te verkopen of om zijn eigen huis mee te sieren. Goederen die de VOC zelf verhandelde, zoals peper of nootmuskaat, mochten de werknemers niet meenemen, maar aan Indische gebruiksvoorwerpen, mooie schelpen, opgezette of zelfs levende dieren kon ook veel verdiend worden.

Na zijn dood in 1657 werd een boedelinventaris van Bontekoe's huis gemaakt. Tussen de tafels en stoelen, linnengoed en kleding, spiegels en schilderijen, werd ook een servies van ‘Oostindieswerck’ aangetroffen en een aantal Oostindische doosjes en kistjes met sieraden en snuisterijen. Wellicht waren het souvenirs van zijn jaren in Azië.

Een ander aandenken aan zijn avontuurlijke reis was het journaal dat Bontekoe had geschreven. De verslagen van de reis naar China en van de thuisreis kwamen waarschijnlijk sterk overeen met de scheepsjournalen die hij als schipper had moeten bijhouden. De heenreis en de explosie kon hij alleen achteraf beschrijven, want alle papieren waren bij de schipbreuk verloren gegaan.

Waarschijnlijk circuleerden er een paar afschriften van het journaal onder Bontekoe's vrienden en collega's.

In het VOC-archief in Den Haag berust tegenwoordig een afschrift van de verslagen van de reis naar China, en een deel van de thuisreis. Dat afschrift werd in de zeventiende eeuw vervaardigd, maar niet door Bontekoe zelf en waarschijnlijk evenmin door een VOC-klerk. De zware, bewerkte lederen band waarin de verslagen gebonden zijn, is voor een VOC-stuk zo ongebruikelijk - evenals de vele blanco pagina's die meegebonden zijn en het zeevaartkundige tractaat dat er ook in is opgenomen - dat het aannemelijker lijkt dat dit stuk pas later uit iemands privébezit aan het VOC-archief werd toegevoegd. Uitgever Jan Jansz Deutel kreeg rond 1645 een ander afschrift onder ogen, waarin ook de heenreis was beschreven. Nog maar een paar maanden thuis, trouwde Bontekoe op 1 maart 1626 met Eeltje Bruijns. Ondanks zijn gevorderde leeftijd - Bontekoe was

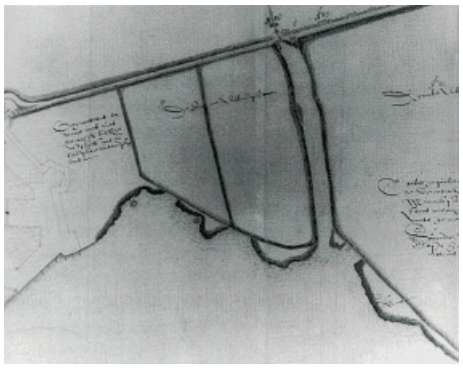

Bontekoe was mede-eigenaar van een stuk buitendijks grasland, de ‘Kleine Uiterdijk’. Deze kaart dateert van 1638.

bijna veertig jaar oud - was het zijn eerste huwelijk. Zijn bruid, die ook voor het eerst in het huwelijk trad, was evenmin erg jong: 36 jaar. Hun verbintenis bleef kinderloos.

Met zijn kapitaal kon Bontekoe het zich veroorloven aan de wal te blijven en zich als schipper in ruste met de handel bezig te gaan houden.

Waarschijnlijk deed hij snel een aantal investeringen. Van het schip BONTEKOE - dat vast een ander schip was dan de BONTEKOE die in 1617 door de Algerijnen was gekaapt - kocht hij de helft van de aandelen. Verder werd hij mede-eigenaar van de ‘Kleine Uiterdijk’, een groot stuk buitendijks grasland, en bezat hij een aantal huizen. Bontekoe trad geregeld op als bevrachter van schepen en verder hield hij zich voornamelijk bezig met de houthandel. Bij de verbouwing van de remonstranse kerk werd het hout door hem geleverd. Als goed lid van de remonstrantse gemeente deed hij voor die verbouwing een royale donatie van 350 gulden en leende hij bovendien 700 gulden aan de kerk. Met een rente van vijf procent op die lening en een extra omzet van 450 gulden in verband met het geleverde hout, zal hij er niet al teveel op achteruit zijn gegaan. Bontekoe was ‘handig’ met geld, dat blijkt ook uit vele notariële- en andere akten uit het Hoornse gemeente-archief. Hij maakte geen haast met betalen van schulden, maar was er snel bij als hij iets te vorderen had. Zo wendde hij zich niet lang na zijn thuiskomst tot de bewindhebbers van de VOC, met een verzoek om compensatie in verband met de gederfde gage na de explosie van de NIEUW HOORN. De Heren XVII vonden Bontekoe's vraag terecht, vooral omdat hij werkelijk alles had geprobeerd om het schip te redden. Zij keerden in 1627 een bedrag van 300 gulden uit. Tot de hoogste kringen zou Bontekoe nooit gaan behoren, maar hij werd in Hoorn zeker een gezien burger. Hij werd ouderling van de remonstrantse

kerk en bekleedde in 1638 de functie van ‘Directeur van de Noordzee’. Die organisatie was enige jaren daarvoor in het leven geroepen om Nederlandse koopvaarders in de Noordzee met een konvooidienst bescherming te bieden tegen Duinkerker kapers.

Willem IJsbrantsz Bontekoe overleed in maart 1657, bijna zeventig jaar oud. Hij had tien jaar lang het succes van het *Journaal* mee mogen maken. Zijn verhaal was zo bekend, dat de anonieme dichter van zijn grafschrift er vanzelfsprekend naar verwees:

> *Hier leyd die Willem*,
> *zoon van Ysbrant Bontekoe*,
> *Die met zijn Schip eens sprong*
> *tot d'eerste hemel toe:*
> *Nu leyd het lijf in 't graf:*
> *zijn ziel vloog van der aard*
> *Ten derde (*hoogste*) hemel*,
> *door een tweede hemelvaart*.

Dat hij, gewone schipper uit Hoorn, drieënhalve eeuw later nog steeds een beroemdheid zou zijn, heeft hij nooit kunnen bevroeden.

Dit huis aan de Veermanskade 15 te Hoorn draagt in de gevel een steen met een zwartbonte koe. Het huis was waarschijnlijk eigendom van Willem IJsbrantsz en kwam na zijn dood in het bezit van de kinderen van Bontekoe's zwager Pieter Bruijnesz.

Een halve eeuw reizen in druk

Vibeke Roeper

Aan het *Journaal van Bontekoe* ging een halve eeuw vooraf, waarin een nieuw literair genre ontstond en populair werd: de Nederlandse ‘reistekst’. Het pad van reisverslag naar boekuitgave werd door pionierende uitgevers verkend en al gauw door talloze collega's gevolgd. Bontekoe's *Journaal* verscheen op een breekpunt in de reistekstenproduktie. Waren daarvoor alle reisteksten op min of meer dezelfde manier uitgevoerd en bestemd voor één groep lezers, na Bontekoe tekende zich een splitsing af. Naast eenvoudige en betaalbare boeken over spectaculaire reizen verschenen omvangrijke, meer beschrijvende en vaak persoonlijke reisverslagen. De stap naar een meer literaire variant, de ‘imaginaire’ of - gedeeltelijk - verzonnen reisverhalen lag daarna voor de hand. De ene soort reisteksten sloot de andere niet uit; gedurende de achttiende eeuw bleven zij naast elkaar verschijnen, geboren uit dezelfde traditie maar bestemd voor een zeer verschillend publiek.

De ‘oogst’ van Nederlandse reisteksten in de eerste vijftien jaar na het begin van de expedities naar Azië. De meeste verhalen en vertalingen verschenen bij de Amsterdamse uitgever Cornelis Claesz.

De eerste twintig jaar

Als tienjarige jongen, omstreeks 1597, maakte Willem IJsbrantsz Bontekoe de spannende maanden mee, waarin zowel de eerste Nederlandse vloot naar Oost-Indië, als het schip dat op zoek was naar een noordoostelijke doorvaart naar China terug verwacht werden. De ‘Eerste Schipvaart’ die de route van de Portugezen had gevolgd

was het eerst weer thuis. Met een schip minder, en nauwelijks genoeg peper om de kosten te dekken, was de reis toch redelijk succesvol te noemen.

Vooral toen drie maanden later bleek dat de zoektocht naar een route via de noordpool in het ijs bij Nova Zembla was gestrand.

De terugkeer van beide expedities luidde een nieuw tijdperk in, niet alleen voor de specerijen-handel, maar ook voor een nieuw genre op de boekenmarkt. In 1597 verscheen de beschrijving van de 'Eerste Schipvaart' in druk, in 1598 gevolgd door het verslag van de drie expedities naar het noorden en de overwintering op Nova Zembla.

De Amsterdamse boekverkoper en uitgever Cornelis Glaesz werd de belangrijkste uitgever van zulke reisteksten. Hij publiceerde niet alleen Nederlandse uitgaven, maar verzorgde ook vertalingen van Nederlandse reizen in het Frans en Latijn, en vertaalde belangwekkende Engelse reisverhalen in het Nederlands.

Een enkele tekst was onderhoudend geschreven, een andere sprong eruit omdat er spannende passages in voorkwamen. Over het algemeen waren het echter toch lange, langdradige verhalen. Wat maakte die verhalen dan zo enorm populair? In eerste instantie natuurlijk hun nieuwswaarde. Daarnaast waren ze voor thuisblijvers het tastbare bewijs van de grote Nederlandse ondernemingszin die nu zijn vruchten afwierp. Vreemde landen en volken die men nooit met eigen ogen zou aanschouwen leerde men liever kennen uit een beschrijving van een landgenoot, dan in een vertaling van één of ander buitenlands boek. In het eerste decennium, waarin iedere behouden thuiskomst uit den vreemde een overwinning was, maakte het niet uit of de verhalen 'meer van hetzelfde' leken te bieden.

Tot 1608 bleven er jaarlijks nieuwe verhalen verschijnen, maar daarna stagneerde de produktie. De Nederlanders hadden inmiddels zeventien vloten naar Oost-Indië gestuurd, en in 1602 de Verenigde Oostindische Compagnie opgericht. Ook de eerste Nederlandse reis om de wereld was voltooid. De twaalf reisverslagen die dat had opgeleverd, hadden bijna allemaal één of meer herdrukken beleefd, en de meeste waren ook vertaald. Nederland was nu voorzien van een stevige 'reistekstencanon' waarmee de lezers een poosje vooruit konden.

In 1617 kwam de Amsterdamse uitgever Michiel Colijn op het idee die beroemde, reisverhalen gebundeld uit te geven. Hij drukte er tien na en maakte voor de illustraties gebruik van de kopergravures die hij van de inmiddels overleden Cornelis Claesz had overgenomen. Net als alle reisverhalen die Claesz had uitgegeven, liet Colijn zijn bundel drukken op een langwerpig, liggend formaat (kwarto oblong) met de tekst in twee kolommen en met veel mooie, paginagrote kopergravures geïllustreerd.

De oude reisteksten werden nu en dan herdrukt, ook toen zich een nieuwe stroom teksten aankondigde. Dat was pas rond 1640 en in de tussentijd was het bijzonder rustig op de reistekstenmarkt.

De rechten van de VOC

Dat er geen nieuwe verhalen verschenen, wil niet zeggen dat er geen interessante reizen werden gemaakt. Integendeel: Nederlandse kooplieden handelden op Noord-Amerika en het Caraïbisch gebied, en wierpen zich op de walvisvaart. Die

reizen kregen echter veel minder publiciteit dan de vaart op Azië. De groei van de VOC was dan ook spectaculair. Rond 1625 werden gemiddeld vijftien schepen per jaar uitgestuurd en binnen Azië breidde het handelsgebied van de Nederlanders zich

In reisverhalen kon men niet alleen lezen waar de begeerlijke specerijen vandaan kwamen, maar kon men ook op de afbeeldingen zien hoe ze eruit zagen. Illustratie uit de *Derde voornaemste zeegetogt der verbondene vrye Nederlanderen na de Oost-Indien* door Willem van Westzanen en H. Soeteboom, 1648.

voortdurend uit. Doordat de VOC zo'n grote organisatie was, met zes afdelingen, de ‘kamers’, in Nederland en tientallen vestigingen in Azië, was een goede administratie van het grootste belang. De VOC-archieven in het vaderland vulden zich met stapels brieven, instructies, notulen en lijsten, maar ook met scheepsjournalen en landbeschrijvingen.

Nu had de VOC een beleid van geheimhouding van alle informatie, met name over routes, produkren en prijzen, waaraan doorgaans vrij strikt de hand werd gehouden. Wie in dienst trad bij de VOC moest een eed van geheimhouding afleggen. Als een uitgever een boek op de markt bracht, waarin volgens de bewindhebbers van de VOC teveel werd prijsgegeven, konden zij dat boek uit de handel nemen en van de uitgever schadevergoeding eisen. Hoewel dat in de praktijk, voor zover bekend, slechts een enkele keer gebeurd is, moet het voor uitgevers toch wel een obstakel zijn geweest. Het betekende in elk geval dat de gegevens voor een reisverhaal niet rechtstreeks uit het VOC-archief gehaald kon worden, en dat het in principe niet mogelijk was een ‘privilege’ - een exclusief recht - te verwerven op de uitgave van zo'n boek.

Wie een reisverhaal publiceerde, nam een risico. Veel uitgevers vonden het niet de moeite waard om zelf achter nieuwe teksten aan te gaan, ook omdat zij er vaak veel extra werk aan hadden.

De ruwe tekst, meestal geschreven door een ongeoefende auteur en niet in eerste instantie bedoeld om gepubliceerd te worden, moest zodanig bewerkt worden dat hij voor het publiek begrijpelijk en interessant werd. En als zo'n boek dan aansloeg, kon een uitgever zichzelf niet beschermen tegen ‘roofdrukkers’ die van dat succes meeprofiteerden.

Feit of fictie?

Veel uitgevers en schrijvers van VOC-reisteksten droegen hun boek op aan bewindhebbers van de Compagnie. Dat had een paar voordelen. In de eerste plaats was een ‘dedicatie’ een beproefde manier om een deel van de hoge produktiekosten terug te verdienen. Wanneer het boek bij de vereerde heren in de smaak viel, kon

dat een financiële bijdrage opleveren. Bovendien gaf het zo'n boek een waarheidsgetrouw tintje, omdat de lezer wel begreep dat het niet gepast zou zijn een verzonnen of onwaar verhaal aan de bewindhebbers op te dragen.

Een ander middel om de authenticiteit van een verhaal te onderstrepen was het gebruik van de journaalvorm - zelfs wanneer het duidelijk was

Op dit frontispice van het eerste deel van de bundel *Begin ende Voortgangh* liggen de schatten van Azië voor het oprapen. De Hollandse kooplieden moeten wel eerst de Portugezen, links op de prent, verjagen.

dat er, bijvoorbeeld in het geval van een schipbreuk, geen origineel journaal meer kon bestaan. Dat wil niet zeggen dat alles achteraf uit de duim gezogen werden. Doorgaans beperkte de journaalachtige stijl zich tot de eerste paar bladzijden, om algauw over te gaan in een meer algemene beschrijving waarin alleen de belangrijkste data en gebeurtenissen werden aangehaald.

Of alles wat in een reistekst beschreven werd werkelijk gebeurd is, is achteraf niet altijd na te gaan. Zoveel is wel duidelijk, dat saaie passages soms gelardeerd werden met interessante anekdotes die op hun beurt - net als de journaalvorm - min of meer verplichte kost werden in een gedrukt reisverslag. Een zware storm of een terechtstelling aan boord werden geregeld ingelast omdat de lezer ze anders zou missen. Soms werden zelfs hele passages uit andere reisverslagen overgenomen om een bepaald onderwerp toe te lichten. Subtieler waren de ingrepen die auteurs en editeurs pleegden om het verhaal naar hun eigen inzicht bij te werken, bijvoorbeeld om de hoofdpersoon er beter en heldhaftiger uit te laten springen dan hij in werkelijkheid was.

Een monumentale bundel reisverhalen

De meest produktieve verzamelaar en bewerker van reisverhalen was Isaac Commelin, historieschrijver van beroep. Hij begon rond 1640 oude en nieuwe reisverhalen bijeen te sprokkelen die voornamelijk over reizen naar Oost-Indië gingen. Een selectie daarvan bracht hij, chronologisch geordend en waar nodig voorzien van enige uitleg, op de markt. De Amsterdamse uitgever, kaart-maker en boekverkoper Johannes Janssonius gaf de ruim twintig verhalen uit in de tweedelige bundel *Begin ende Voortgangh vande Nederlantsche Geoctroyeerde Compagnie* - de geschiedenis van de VOC, eenvoudig gezegd. De bundel verscheen in 1645 en werd in 1646 herdrukt, terwijl Commelin werkte aan een derde deel. *Begin ende Voortgangh* was een kostbaar boek, net als de bundel van Colijn uitgegeven op het formaat kwarto-oblong en van een register en ruim tweehonderd grote kopergravures voorzien. Commelin en Janssonius droegen hun boek op aan de bewindhebbers van de VOC, maar ze durfden hun eigen naam niet te vermelden. Zo'n omvangrijke inbreuk op het VOC-octrooi was nog nooit gepleegd - Commelin had veel nieuw materiaal toegevoegd dat achter slot en grendel in het VOC-archief behoorde te blijven - misschien waren ze bang voor eventuele consequenties.

Van de VOC hadden ze echter niets te duchten, van hun collega-uitgevers en boekverkopers des te meer. De populariteit van de bundel deed hun de das om. Andere uitgevers drukten enkele verhalen of zelfs de hele bundel na, op goedkoop papier, met veel minder illustraties, dus geschikt voor minder bemiddelde lezers. Reisteksten bereikten nu een groter publiek en de inhoud was daar dan ook naar. Als er nieuwe verhalen verschenen, gingen die meestal over een bijzondere reis, waarop liefst een spectaculaire gebeurtenis plaatsvond. Dat hoefden geen recente reizen te zijn. Spannende verhalen over bijvoorbeeld de schipbreuk van de onfortuinlijke BATAVIA in 1629 en de spectaculaire explosie van de NIEUW HOORN in 1619 werden pas zo'n twintig jaar later uitgegeven, maar waren daarom niet minder populair.

Het *Journaal van Bontekoe*

Rond 1626 schreef Bontekoe een reisverslag als herinnering aan zijn VOC-tijd en om vrienden en

JOURNAEL,
Van de Ongeluckige Voyagie van't Jacht de Sperwer van
Batavia gedestineert na Capo Bon, in't Jaar 1653. en van daar op Japan; hoe't selve
Jacht door stoym op't Suel-paarts Eylant is ghestrant, ende van 64. persoonen maar 36.
behouden aan't voorsz. Eylant by de Wilden zijn gelant: Hoe de selve Maats door
de Wilden daar van daan naar 't Coninckrijck Corree sijn vervoert / by haar ghenaamt
Epocen-koeck; Alwaar sy 13. Jaar en 28. dagheu in slavernije onder de Wilden hebben
ghe sweven, zijnde in die tijt tot op 16. na aldaar gestorven / waar van 8. Persoonen in
't Jaar 1666. met een kleen Vaartuych zijn ontkomen / latende daar noch acht
Maats sitten / ende zijn in't Jaar 1668. in t Vaderlandt gearriveert.
Als mede een pertinente Beschrijvinge der Landen/Provin-
tien/Steden ende Forten/leggende in't Coninghrijck Corree: Haare Gheyten/Justitien
Ordonnantien, ende Koninglycke Regeeringe: Alles beschreven door de Boeck-
houder van 't voorsz. Jacht de Sperwer / Ghenaamt
HENDRICK HAMEL van Gorcum.
Verciert met verscheyde figuren.
Tot Rotterdam,
Gedruckt by Johannes Sieghter/Boeck-drucker: Op de Hoeck
van de Voorste sangh / inde Druckerij / 1668.

Eén van de vele spectaculaire reisverhalen die na 1650 verschenen was het verslag van de schipbreuk van de SPERWER. De eenvoudige uitvoering werd kenmerkend voor verhalen van dit genre.

kennissen deelgenoot te maken van zijn bijzondere belevenissen. In 1645 of 1646, toen de bundel van Johannes Janssonius aan bleek te slaan, vond het *Journaal* een uitgever. Jan Jansz Deutel uit Hoorn hoefde zich geen toegang tot het VOC-archief te verschaffen want het manuscript en de informant waren bij de hand. Dat de reis al twintig jaar geleden beëindigd was, maakte niet uit; het ging niet om de actualiteit, maar om de spectaculaire gebeurtenissen. Bewerkt naar eigen inzicht bracht Deutel het boek op de markt.

Het succes was overweldigend. Er zijn slechts drie reisteksten van voor 1650 die tot in de achttiende eeuw in min of meer oorspronkelijke vorm bleven verschijnen: het verhaal van de reis om de wereld door Olivier van Noort, voor het eerst gepubliceerd in 1601, het verslag van de reis om de wereld van Willem Cornelisz Schouten van Hoorn, dat in 1618 werd uitgegeven, en het journaal van schipper Bontekoe. Van deze drie spande het *Journaal van Bontekoe* de kroon met een recordaantal drukken.

Held in een bloedstollend drama

Karel Bostoen

Men noemt geen koe bont of er is een vlekje aan, luidt de zegswijze waarmee men wil aangeven dat voor een slechte reputatie altijd wel enige grond is. De Hoornse schipper Willem IJsbrantsz Bontekoe mag evenwel al eeuwen lang niet klagen over een slechte reputatie, dankzij zijn hoofdrol als vrome held in het *Journaal van Bontekoe*.

Er is geen reisverhaal dat zich eeuwenlang in meer populariteit kon verheugen dan juist dit boek. Bontekoe's relaas mag dan ‘ongekunsteld’ zijn, het is wel een kunstwerk. Het is de vraag in hoeverre het van Bontekoe's hand was. Van de schipper Bontekoe is één eigenhandig geschreven brief bekend van 4 januari 1623 aan Jan Pieterszoon Coen, waaruit blijkt dat hij geen geoefend schrijver is geweest. Het is daarom logisch dat we op zoek gaan naar degene die zijn relaas met een literaire saus heeft overgoten en dat we willen weten welke elementen deze ‘redacteur’ heeft ingelast. Ik zal proberen aannemelijk te maken dat vooral de Hoornse uitgever zijn redactionele vaardigheden op het boek heeft losgelaten.

IOVRNAEL
OFTE
Gedenckwaerdige belchrij-
vinghe vande Oost-Indische Reyse van
Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn.
Begrijpende veel wonderlijcke en gevaerlijcke
saecken hem daer in wedervaren.
Begonnen den 18. December 1618. en vol-eynt den 16. November 1625.
HOOREN
WILT
'T WOORT
Tot HOORN, Ghedruckt by Isaac Willemsz.
Door Ian Iansz. Deutel, Boeck-verkooper op 't Oost in Wiesilkens
Testament / Anno 1646.

Titelpagina van de eerste druk van het *Journaal*, met een panorama van Hoorn en het devies van de rederijkerskamer De Rood' Angieren: Wilt Hooren 't Woort.

Een vroom en levendig verteller

Sinds kort weten we dat Bontekoe een gelovig remonstrant was en daarmee behoorde hij tot een religieuze minderheid. Deze minderheid is in de jaren dat Bontekoe het zeegat uit was vaak heftig vervolgd door de orthodoxe partij, die aan de

macht was. Deze calvinistische rechtgelovigen werden niet voor niets *contra*remonstranten genoemd, want het waren de remonstranten met wie ze het aan de stok hadden. In vroomheid evenwel deden beide groeperingen nauwelijks voor elkaar onder. Bontekoe zelf klaagde in een brief aan Jan Pietersz Coen over het gebrek aan gebedsvreugde bijcommandeur Van Nijenrode. Deze 'heeft geen vermaecken int gebet' schrijft Bontekoe, want hij geeft de bemanning geen bevel te bidden, tenzij ik hem ertoe aanzet. Deze klacht over zijn directe meerdere aan zijn hoogste chef, maakt onze vrome remonstrant er niet sympathieker op.

Recente archiefvondsten laten zien dat Bontekoe na zijn terugkeer *in patria* in 1625, toen hij handelde in hout en zijn geld investeerde in schepen, een man was die met evenveel verve slepende processen voerde over financiële kwesties als over onbenulligheden. Met de vrome schipper was het kwaad kersen eten, want hij lijkt geneigd te zijn geweest om bij het minste geringste op zijn strepen te gaan staan. Daar staat als een prettige kwaliteit tegenover dat hij een rasverteller is geweest. Het heeft weliswaar meer dan twintig jaar geduurd eer de belevenissen van Bontekoe in een boek te lezen waren, maar een nadeel hoeft dat niet te zijn. We stellen ons de schipper gaarne voor als iemand die in de tussentijd zijn belevenissen steeds smeuïger wist op te dissen in de kroegen bij de Hoofdtoren. Zijn verteltrant was daardoor veel levendiger geworden dan die van het gemiddelde scheepsjournaal.

Het *Journaal van Bontekoe* bezit literaire kwaliteiten, maar meestal wordt daaraan voorbijgegaan in onze literatuurgeschiedenissen van deze eeuw. G.A. van Es is de enige die enthousiaste bladzijden wijdt aan deze 'kostelijke volkslectuur'. Over de stijl ervan merkt hij echter in de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* op: 'Nu, een keurig verzorgden stijl had de schipper zeker niet'.

In de havenkroegen rond de Hoofdtoren in Hoorn moet Bontekoe zijn avonturen menigmaal hebben verteld aan een gretig gehoor.

Waarop hij vervolgens Bontekoe's stijl beschrijft in bewoordingen die voor een flink deel ook opgaan voor de prozastijl van P.C. Hooft, een tijdgenoot van Bontekoe. Maar daarover later meer.

G. Knuvelder noemt het boek slechts terloops in zijn *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse*

Letterkunde. Reisverhalen vindt hij ‘in al hun ongekunsteldheid, boèiend vertelde verhalen’. Verder verdienen ze kennelijk niet veel aandacht. De meer recente *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* is iets genereuzer, maarBontekoe blijft karig bedeeld. De specifiek literaire kenmerken van Bontekoe's *Journaal* zijn evenwel eigenaardig genoeg om er wat uitvoeriger bij stil te staan.

Jan Jansz Deutel

In zijn opdracht van 16 juli 1646 aan de bewindhebbers (de plaatselijke directie) van de VOC te Hoorn schrijft de Hoornse uitgever Jan Jansz Deutel dat hem enige jaren eerder een handschrift van Bontekoe onder ogen was gekomen over diens reis naar Oost-Indië. Toen Deutel aan Bontekoe vroeg of hij diens relaas mocht uitgeven, aarzelde deze. Bontekoe gaf twee redenen voor zijn terughoudendheid. De eerste was dat hij geen oude koeien uit de sloot wilde halen. In moderne ogen is dat niet onbegrijpelijk: een schipper, wiens schip door onvoorzichtigheid in brand raakt met het gevolg dat het in de lucht vliegt, is bepaald geen voorbeeld voor de natie.

De tweede reden is dat Bontekoe de stijl van zijn relaas niet geschikt vond voor de druk. We vinden nergens beschreven op grond van welke argumenten Bontekoe toch is gezwicht voor de vurige wens van zijn uitgever. Deutel schrijft:

> *Eyndelijck, nae veel vriendelijcke versoeckinghe en aenmaninghe van eenighe sijnder goede vrienden, bewillighde hy het selfde. Welcke beschrijvinghe ick met eenighe figuren verçiert hebbende, datelijcken onder de parsse bracht.*

Op grond hiervan schets ik een mogelijk scenario: aan Bontekoe's eerste bezwaar wistDeutel tegemoet te komen door enkele vrienden vanBontekoe in te schakelen, die de schipper moeten hebben verzekerd dat de uitgever weliswaar alle eer aan God zou geven, maar dat hij Bontekoe als persoon evenmin tekort zou doen. Uit de doorstane rampen zou blijken dat slechts het vertrouwen op God steeds uitkomst had gebracht, waardoor lezers zouden worden gesticht. Zodoende kon de heldhaftige Hoornse schipper iedereen tot voorbeeld strekken en hij droeg er tevens toe bij om Hoorn op te stoten in de vaart der Hollandse steden. Het tweede bezwaar, dat van de zwakke stijl, zal Deutel hebben weggewuifd met de mededeling dat hij zelf de redactionele werkzaamheden op zich zou nemen. Mogelijk heeft hij Bontekoe ook laten weten dat hij het boek op diens aanwijzingen rijkelijk zou laten illustreren met kopergravures. Deze prenten zouden ongetwijfeld ieders aandacht trekken, waardoor tekortkomingen in de schrijfstijl minder zouden opvallen. Hoewel daar natuurlijk met geen woord over gerept wordt in de opdracht aan de bewindhebbers van de VOC, lijkt het me waarschijnlijk dat de financiële vergoeding die de uitgever aan Bontekoe in het vooruitzicht stelde, doorslaggevend is geweest om de Hoornse schipper tot medewerking te bewegen. Het blijft intussen onduidelijk wie deze vergoeding en de kosten voor de uitgave heeft gedragen. Het is zeer de vraag of Deutel dat in zijn eentje kon bolwerken.

Oorspronkelijke tekst en bewerking

De eerste uitgave door Deutel van Bontekoe's *Journaal* verscheen in 1646, ruim twintig jaar na de beschreven gebeurtenissen. Het boek bevat het verslag van drie reizen. De eerste was de heenreis naar Batavia met de Nieuw Hoorn. Het onfortuinlijke

schip, bemand met 206 ‘eters’, begon zijn reis op 28 december 1618 vanaf Texel. Van die eters arriveerde na veel gruwelijke wederwaardigheden begin 1620 slechts een kwart in Batavia. De brand in het schip, de ontploffing van het buskruit, de ontberingen in de sloepen en de gevechten met de menseneters hadden een zware tol geëist. Dat het aantal resterende bemanningsleden nergens in het boek wordt genoemd, moet bewust zijn gebeurd. Van die heenreis en de volgende anderhalf jaar dat Bontekoe opdrachten van Jan Pieterszoon Coen uitvoerde in de Indische archipel, bestaat geen verslag van Bontekoe's hand. Op 19 november 1619, niet ver van Straat Sunda, was Bontekoe's scheepsjournaal met de Nieuw Hoorn in de lucht gevlogen. Bij aankomst heeft Bontekoe mondeling verslag uitgebracht aan gouverneur-generaal Coen. De neerslag van Bontekoe's mondelinge verslag vinden we in een rapport dat Coen op 22 januari 1620 aan de bewindhebbers der VOC heeft gestuurd. Daarin wordt bijvoorbeeld het aantal van 57 overlevenden genoemd.

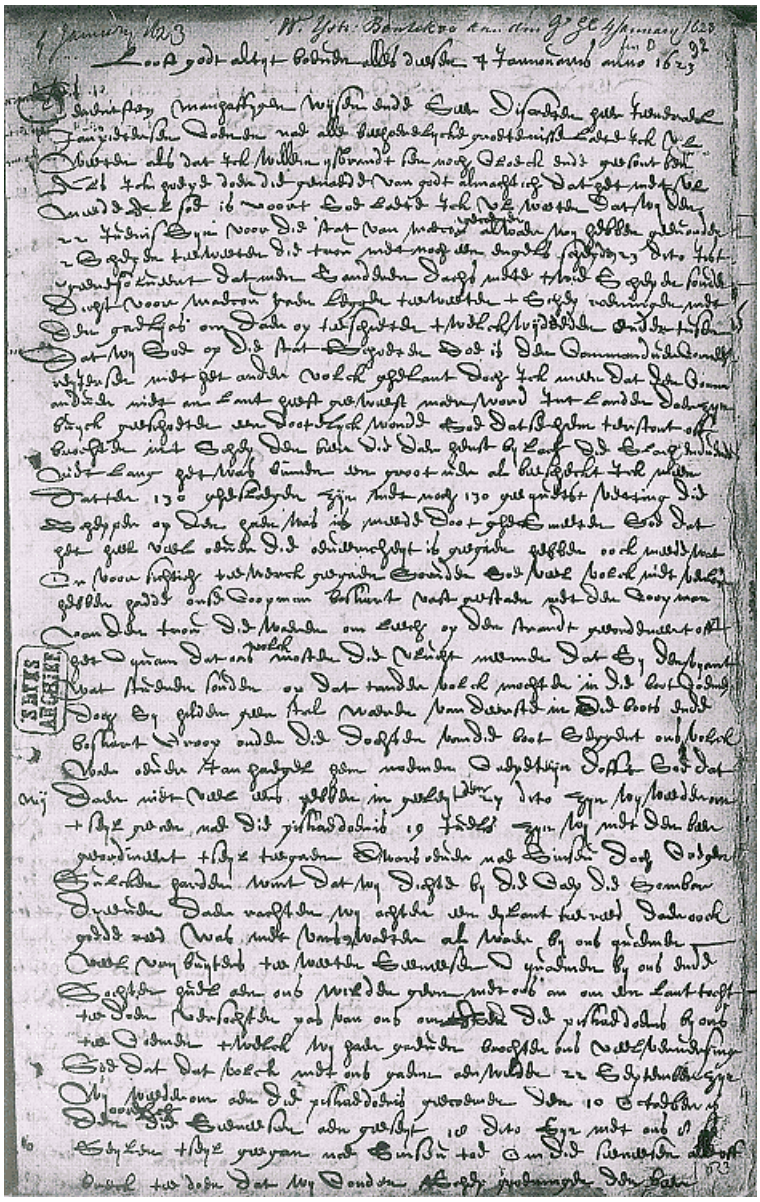

Brief van Bontekoe aan Jan Pieterszoon Coen, 4 januari 1623. Bontekoe bericht de gouverneur-generaal over de expeditie naar de kust van China.

Een handschrift met het volledige verslag van Bontekoe's belevenissen in de periode 1618-1625 is tot nu toe niet gevonden, hoewel Deutel in zijn opdracht aan de Hoornse VOC-bewindhebbers melding maakt van een beschrijving van de Oostindische reis die hij enkele jaren voordien in handen had gekregen. Toen hij Bontekoe's relaas las, schrijft Deutel, vond hij het zo waardevol dat hij meende dat het behouden moest blijven voor tijdgenoten en nazaten. Maar het ziet ernaar uit dat de uiteindelijke levendigheid van het boek vooral te danken is aan gesprekken die Deutel met Bontekoe zelf over de reis heeft gevoerd.

Behalve de reeds vermelde brief aan Jan Pietersz Coen van 4 januari 1623 bezitten we twee handschriften, maar die betreffen niet de spectaculaire

heenreis, die de lezers het meest heeft aangesproken. Bovendien zijn het geen eigenhandige handschriften van de schipper, maar afschriften.

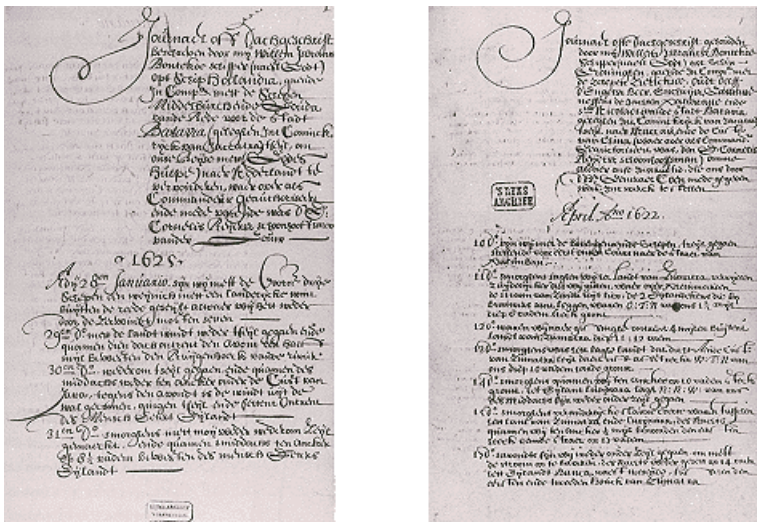

Twee pagina's uit het manuscript-journaal van Bontekoe's reizen. Dit manuscript bevindt zich in het VOC-archief in Den Haag.

In het eerste afschrift wordt de expeditie naar de Chinese zuidkust beschreven, het tweede beschrijft de terugreis naar het vaderland.

Wanneer we het *Journaal* met deze handschriften vergelijken, springen allerlei verschillen in het oog. Over het eerste handschrift, het relaas van de expeditie naar China, kunnen we vaststellen dat allerlei zeevaartkundige wetenswaardigheden als windrichtingen, ligging en diepte van goede ankergronden, en de gevolgde koers in het gedrukte equivalent zijn verdwenen. Daar staat tegenover dat de gedrukte versie *dramatischer* is gemaakt door inlassing van anekdotes en beschrijvingen waarin de voorliefde voor gruwelijkheden treffend is. Deze tekstgedeelten berusten waarschijnlijk op verhalen die doorBontekoe aan Deutel zijn verteld. Zo is daar de mislukte bestorming van Macao op 24 juni 1622. In het handschrift wordt wel vermeld dat de Hollanders 130 van de 600 man verloren, maar hoe dit laatste kon gebeuren, vindt men alleen in de gedrukte versie. Bij de aanvallen op de Portugezen ontplofte namelijk per ongeluk het buskruit van de Hollanders. Japanse overlopers meldden dat meteen aan de Portugese vijand, die daarop flink huishield onder de weerloze aanvallers.

Een dramatisch effect heeft ook het veelvuldig gebruik van de directe rede in de gedrukte versie. In het handschrift staat bijvoorbeeld: ‘den coopman Nieuwroode wilde mett gewelt '(t) touw af laten houwen, maer ick wilde hett niet consenteeren’. In de gedrukte versie wordt dat:

De coopman Nieuwenroode by my staende seyde: 'Schipper, laet het tou afhouwen'. Ick onderrechte hem, dat het niet gheraden was het tou af te houwen, terwijl wy op de wal lagen, en nootsaeckelijck het schip souden moeten verliesen, en dat de jonck ons niet begaen kon (= zich geen meester kon maken van ons schip).

WILLEM YSBRANTZ. BONTE-KOE VAN HOORN.
Dits 't beelt van Bonte-koe dien Godt, op sijne vaert
Tot elcken verwonderingh, heeft wonderlijk bewaert;
Mits hij de Doodt ontgingh, self midden inde Doodt;
In 't water, Vuer in Moordt in Dorst en Hongers noodt.

Gegraveerd portret van Willem IJsbrantsz Bontekoe, in de eerste druk van het *Journaal* uit 1646. Het vers is van de hand van uitgever Jan Jansz Deutel. Op de voorgrond de attributen van de schipper: globe, passer en graadstok.

De tekstverschillen in de gedrukte versie bestaan vaak uit anecdotes die het relaas smeuïger en dramatischer maken. Dramatisch is het geval van de jonge matroos die besluit te gaan plassen en in zijn been wordt geschoten. Dat gebeurt wanneer twee onoplettende matrozen een kanon willen uitproberen dat ze op een nieuw affuit hadden geplaatst. De jongeman overlijdt vier dagen later, een uur nadat zijn been is afgezet. Komisch voor ons - maar wellicht anders bedoeld - is het geval van de scheepspredikant die op paaszaterdag slaags raakt met zijn assistent-koopman ('Terwijl de Maets doende waren, plock-haerden onse Domine met een Assistent'). Ze worden beiden door Bontekoe in de boeien geslagen, maar aangezien de predikant de Paasdienst moet leiden, stelt de schipper hen de volgende dag al weer in vrijheid.

Ook het tweede afschrift, de terugreis naar *patria*, vertoont afwijkingen van de gedrukte versie. Deze laatste versie bevat zelfs - in vergelijking met de versie in handschrift - allerlei verkeerde gegevens, wat de chronologie en de tussentijdse aanlegplaatsen betreft. Het lijkt wel of Deutel niet over die gegevens beschikte. Heeft hij ze zelf erbij verzonnen? Verder is opnieuw de gedrukte versie veel dramatischer dan het handschrift, zoals bij de beschrijving van de cycloon, waarin de thuisreizigers een van de drie schepen verliezen. Bovendien heeft Deutel twee lijkdichtjes opgenomen, geschreven ter ere van commandeur

Cornelis Reijersz en de Hoornse zeeheld Willem Cornelisz Schouten. Deze poëtische inlassingen zijn waarschijnlijk van Deutels hand, maar ze zijn ongesigneerd. Dit laatste staat in tegenstelling tot het kwatrijn onder Bontekoe's portret dat wel door de Hoornse uitgever is ondertekend.

Klassieke stijl

De Hoornse uitgever en boekverkoper had wel eens eerder de pen op papier gezet. In 1641 publiceerde hij *De Huwelyckx Weegh-schaal*, een moraliserend gedicht in de trant van Cats, voorzien van illustraties. In 1670 verscheen *Een kort tractaetje tegen de toovery*, al in 1638 op papier gezet en postuum gepubliceerd door Deutels zoon. Bovendien was Deutel actief in de Hoornse rederijkerskamer *De Rood' Angieren* (De rode anjers). Zijn devies luidde ‘Tracht nae 't goede’ en dat heeft hij nageleefd.

In hetzelfde jaar dat hij Bontekoe's *Journaal* uitgaf, won hij de eerste prijs in een rederijkerswedstrijd te Hoorn. Deelnemers aan de wedstrijd moesten een antwoord geven op de volgende vraag: wat zijn de drie belangrijkste zaken uit ons verleden waarmee men Hoorn beroemd kan maken? Deutel stelde de volgende gebeurtenissen voor: de uitvinding van het haringnet, de ontdekking van de nieuwe zeeroute naar Indië doorWillem Schouten via Kaap Hoorn (1615-1617) en de Slag op de Zuiderzee op 11 oktober 1573. In die zeeslag versloeg een geuzenvloot de Spaansgezinde stadhouderBossu, waarna deze te Hoorn gevangen werd gezet.

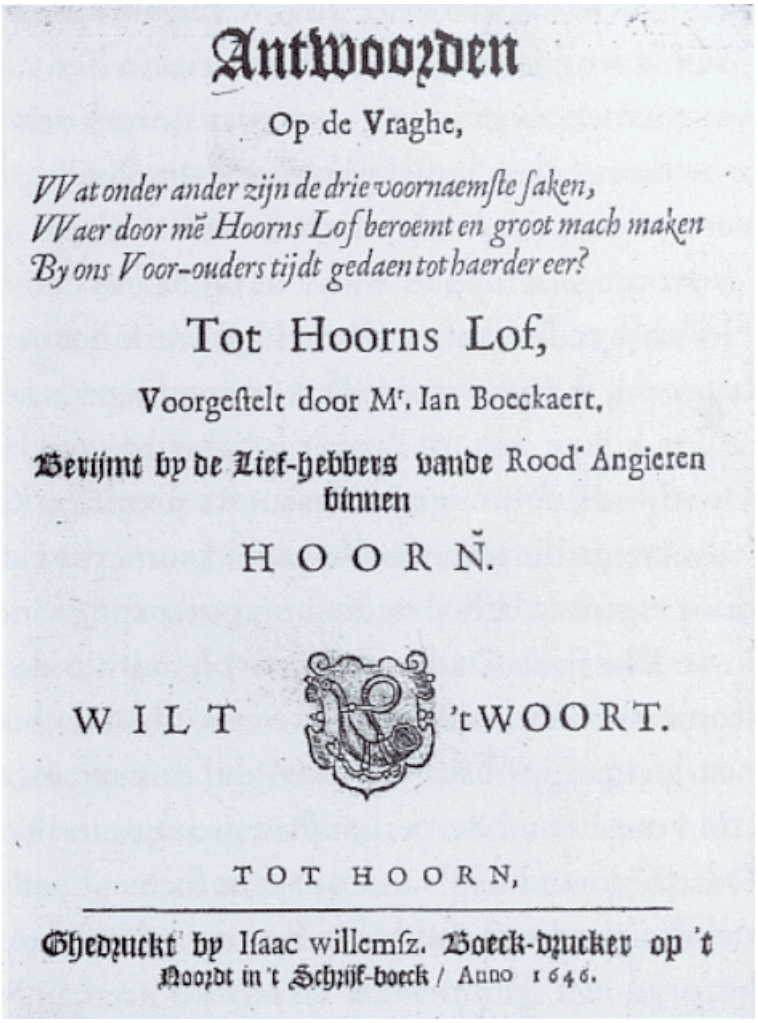

Antwoorden

Op de Vraghe,

VVat onder ander zijn de drie voornaemſte ſaken,
VVaer door mẽ Hoorns Lof beroemt en groot mach maken
By ons Voor-ouders tijdt gedaen tot haerder eer?

Tot Hoorns Lof,

Voorgeſtelt door Mr. Ian Boeckaert,

Berijmt by de Liefhebbers vande Roode Angieren binnen

HOORN.

WILT 't WOORT.

TOT HOORN,

Ghedruckt by Iſaac willemſz. Boeck-drucker op 't Noordt in 't Schrijf-boeck / Anno 1646.

In 1646 organiseerde de Hoornse rederijkerskamer een prijsvraag over de vraag: wat zijn de drie belangrijkste historische feiten waarmee men de stad Hoorn beroemd kan maken? De antwoorden, waaronder dat van Jan Jansz Deutel, verschenen in boekvorm.

Ook in Deutels opdracht aan de bewindhebbers van de VOC in het *Journaal van Bontekoe* wordt de nadruk op de roem van Hoorn gelegd. Die opdracht is dus in dezelfde geest geschreven als

die van het thema van de Hoornse rederijkerswedstrijd. Deutels medekameristen zullen trouwens met genoegen hebben gezien, dat Deutel op de titelpagina van zijn *Journaal* het devies van de kamer, ‘Wilt Hooren 't Woort’, liet afdrukken. Ze droegen dan ook hun steentje bij tot het succes door het boek lovende drempeldichten van hun hand mee te geven. Mogelijk hebben ze ook aan de finaciering van deze uitgave bijgedragen?

Mijn indruk is dat literatuurhistorici in het verleden ervan uit zijn gegaan dat Bontekoe's schrijftrant geen kunstzinnige kwaliteiten vertoonde, juist omdat dit het werk van een ‘eenvoudige schipper’ was. Nu blijkt dat de Hoornse rederijkers zich met het werk hebben bemoeid, is er reden om wat zorgvuldiger naar die stijl te kijken dan tot dusver is gebeurd.

De stijl van sommige Nederlandse prozawerken halverwege de zeventiende eeuw kenmerkt zich door eigenaardigheden die hun oorsprong vinden in de Klassieke Oudheid. In navolging van de Romeinse auteurs Tacitus en Seneca had de humanist Justus Lipsius (1547-1606) bij ons een eigen stijl voor het moderne Latijnse proza ontwikkeld. Deze beroemdheid van Europees formaat had de standaard-edities van beide Romeinse auteurs bezorgd met commentaar en was als geen ander in hun stijlopvattingen thuis. De Lipsiaanse stijl kenmerkte zich door het gebruik van vele korte zinnen, pittige spreuken, woordspelingen en tegenstellingen. Kortom, het is een kernachtige stijl met behulp waarvan de emoties eerder worden gesuggereerd dan verwoord.

De bekendste vertegenwoordiger van deze prozastijl in het Nederlands is P.C. Hooft geweest. Hooft was erg gesteld op het werk van de Romeinse historicus Tacitus. Hij gebruikte de Tacitus-editie van Lipsius, toen hij zijn geliefde auteur vertaalde. Hij was bovendien thuis in de werken van Lipsius zelf en vertaalde bijvoorbeeld diens samenvatting van Tacitus' *Annales* in het Nederlands. Aan zijn Tacitus-vertaling werkte Hooft in de jaren 1629-1636, in dezelfde tijd dat hij zijn *Nederlandsche Historiën* schreef. Hij wilde namelijk Tacitus' stijl goed in de vingers krijgen. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat Hoofts Nederlandse proza zich onderscheidt door gedrongenheid en pittige, spreukachtige gezegden. Het eerste deel van de *Nederlandsche Historiën*, dat begint met de troonsafstand van Karel V in 1555 en dat eindigt met de moord op Willem van Oranje in 1584, verscheen in 1642. Het lijkt me niet ver gezocht te menen dat Jan Jansz Deutel, die zeer verzot was op de vaderlandse historie, dit werk in zijn bezit had en daar enige stilistische eigenaardigheden aan heeft ontleend. In zijn kwatrijn onder het portret van Bontekoe herinnert de volgende versregel aan die stijl: ‘Mits hij de Doodt ontgingh, self midden inde Doodt’. Het *Journaal van Bontekoe* vertoont eveneens die kernachtige stijl. De volgende passage beschrijft de honger en dorst van de schipbreukelingen na de scheepsramp en is nogal suggestief:

> *Hier gingh de tijdt in en de noot was soo groot, dat wy 't niet wel langher harden konden. Wy dochten dicwils: waren wy aen landt dat wy maer gras mochten eten, wat noodt wast. Ick vermaende het volck met soo veel troostelijcke reden als ick op die tijdt konde bijbrenghen. Seyde datse doch goed moedts souden wesen; dat de Heer het versien soude; doch was self kleynmoedigh; soude een ander troosten en behoefde self wel ghetroost te worden. Sprack menigh woordt boven 't hert. Verdroegen en leden alsoo*

met malcander, dat wy soo moe en mat wierden, dat wy qualijck macht hadden op te staen.

We treffen ook voortdurend compacte, aan het Latijn ontleende constructies met een tegenwoordig deelwoord aan:

> *In 't Water leggende, kreegh ick sulcke nieuwe couragie, gelijck of ick een nieuw Mensche hadde gheweest. Toe siende, soo lagh de groote Mast aen mijn eene zijd', en de Focke-mast aen mijn ander zijd'.*

Deze stijl verschilt zo weinig van die van het *Journaal van Dirck Albertsz Raven* (dat Deutel in 1646 samen met Bontekoe's *Journaal* uitgaf), dat het als argument kan gelden ten voordele van Deutels redactionele en stilistische ingrepen in beide boeken. Toch is het niet zo dat Deutel Bontekoe's verteltrant zodanig heeft bewerkt dat het oorspronkelijke geluid niet meer te horen is. Ook de stijl van de schipper heeft iets gedrongens, zoals blijkt uit de enige autograaf die we van hem hebben, de brief aanJan Pieterszoon Coen van 4 januari 1623:

> *doch ick meen dat den Commanduer Corneel niet an lant heeft geweest, maer word Int landen doer zyn buyck geschoeten een dootelyck wonde (...) hebben oock meede wat Onvoorsichtich tee werck gegaen. Souden Soe veel volck niet verloren hebben. (...) Jan Jansen, die Schepper van die beer, met 17 mannen met haer boot verloeren, maeckte gissinge dat haer die See Oeverstolpt heeft ende verdroncken zijn, doch geen wissicheyt ...*

Het is mogelijk dat Deutel heel goed aansluit bij de oorspronkelijke verteltrant van Bontekoe zelf. Dit sluit niet uit dat hij toch tegelijkertijd Hoofts literaire prozastijl probeerde na te volgen. Hoofts stijl was immers uitermate geschikt voor de beschrijving van de lotgevallen van vaderlandse helden.

Gruwelen

Een belangrijk compositorisch element in Bontekoe's *Journaal* is het opwekken van spanning door afschuwelijke gebeurtenissen te verhalen. Bij de ontploffing op het schip worden ongeveer zestig matrozen ‘aen hutspot geslaghen’, de uitgehongerde matrozen laten het begerige oog vallen op de scheepsjongens, de uitgeputte overlevenden voeren strijd op leven en dood met de inheemse bevolking. Het zijn allemaal ingrediënten die de toenmalige liefhebbers van het gruweltoneel bekend voorkwamen.

Het Nederlandse barokdrama, zoals de *Aran en Titus* (1641) van Jan Vos, deed het publiek sidderen en had de hoogste recettes. Ook andere drama's uit die tijd vertonen de wandaden die we in Bontekoe's *Journaal* terugvinden. Moorden en branden, aanrandingen en verkrachtingen, het uitsteken van ogen, het afhakken van handen en het onwetend verorberen van het eigen kroost, smakelijk toebereid door je vijand, dat alles was de hele eeuw door op het toneel te zien.

Hoewel Deutel - voor zover we weten - nooit zelf voor het toneel heeft geschreven, zullen de gruwelen van het barokdrama hem niet zijn ontgaan. De Amsterdamse schouwburg lag wel een eind weg van Hoorn, maar was ook weer niet helemaal onbereikbaar voor de West-Friezen en wellicht voerden de rederijkers van de *De*

Rood' Angieren zelf wel eens een gruwelstuk op tijdens de Hoornse kermis. Bovendien verschenen die toneelstukken in druk en was het voor een boekhandelaar als Deutel vrij gemakkelijk om eraan te komen.

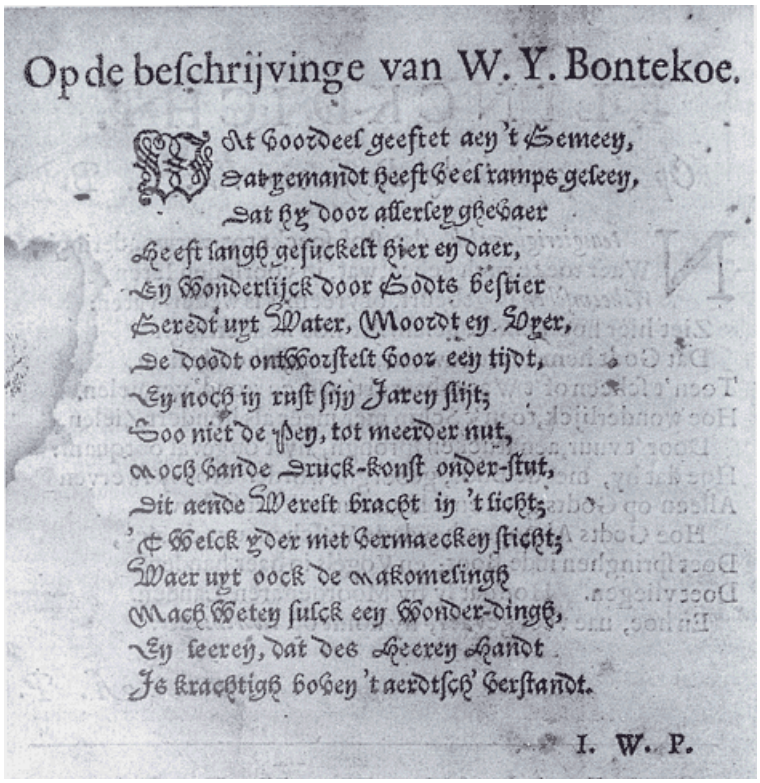

Op de beſchrijvinge van W. Y. Bontekoe.

Dat hoordeel geeftet aey 't Semeey,
Dat yemandt heeft veel ramps geleey,
Dat hy door allerley ghevaer
Heeft langh geſuckelt hier ey daer,
Ey Wonderlijck door Godts beſtier
Geredt uyt Water, Moordt ey Vyer,
De doodt ontworſtelt voor eey tijdt,
Ey noch in ruſt ſijn Jarey ſlijt;
Soo niet de ghey, tot meerder nut,
Noch hande Druck-konſt onder-ſtut,
Dit aende Werelt bracht in 't licht;
't Welck yder met vermaeckey ſticht;
Waer uyt oock de nakomelingh
Mach Wetey ſulck eey Wonder-dingh,
Ey leerey, dat des Heerey Handt
Is krachtigh boven 't aerdtſch' verſtandt.

I. W. P.

Lofdicht uit de eerste druk van het *Journaal* door I.W. Paeuw, net als uitgever Deutel een Hoornse rederijker. Het gedicht is gedrukt in een 'civilité'-letter, die was gebaseerd op zestiende-eeuws handschrift.

Op de beschrijvinge van W.Y. Bontekoe.

Wat voordeel geeftet aen 't Gemeen,
Dat yemandt heeft veel ramps geleen,
Dat hy door allerley ghevaer
Heeft langh gesuckelt hier en daer,
En wonderlijck door Godts bestier
Geredt uyt Water, Moordt en Vyer,
De doodt ontworstelt voor een tijdt,
En noch in rust sijn Iaren slijt;
Soo niet de Pen, tot meerder nut,
Noch vande Druck-kost onder-stut,
Dit aen de Werelt bracht in 't licht;
'T welck yder met vermaecken sticht;
Waer uyt oock de nakomelingh
Mach weten sulck een wonder-dingh,
En leeren, dat des Heeren Handt
Is krachtigh boven 't aerdtsch verstandt.

De functie van die gruwelscènes was waarschijnlijk toen niet veel anders dan nu. De angst mag de toeschouwer en de lezer om het hart zijn geslagen, ze genoten tevens van de spanning. Voor een tijdje althans konden ze zich daardoor onttrekken aan de dagelijkse werkelijkheid. De lezer van een reisverhaal, zoals het *Journaal van Bontekoe*, maakte ongeveer hetzelfde door als de bezoeker van een barokdrama. Wat Bontekoe en de zijnen allemaal hadden doorstaan, troostte die lezer in zijn eigen dagelijkse wederwaardigheden, die ook niet altijd even vrolijk waren.

De held

In het barokdrama is de held een toonbeeld van klassieke en christelijke deugden. Volgens het *Journaal* was Bontekoe ook zo'n held. Hij treedt naar voren als een rechtvaardig, wijs, moedig en gematigd man en is zodoende een held volgens de normen uit de Klassieke Oudheid. Ook van de christelijke deugden als geloof, hoop en liefde is hij een toonbeeld. Wellicht is Bontekoe zelf ten dele verantwoordelijk geweest voor dat beeld, maar het is aannemelijk dat redactionele ingrepen van de uitgever dit beeld op zijn minst hebben versterkt.

In moderne ogen heeft Bontekoe meer iets van een brokkenpiloot, in die zin dat hem telkens ongelukken overkwamen. Maar misschien zullen zijn vijanden ook zo over hem hebben gedacht? Goed, het kan pech zijn geweest dat hij in het jaar vóór zijn reis naar Indië een schip had verspeeld aan Algerijnse zeerovers. Toegegeven, misschien was het een ongelukje dat de Nieuw Hoorn op de heenreis naar Indië in de lucht vloog. Wat een geluk nog dat niet *zijn* schip, maar een ander tijdens de terugreis in een cycloon verging! Al met

al maakt hij in de ogen van kwaadwilligen geen geslaagde indruk als schipper.

In het boek komen intussen slechts zijn kwaliteiten tot uiting. Ze zouden niet hebben misstaan bij een positieve held uit het toenmalige drama. Die kwaliteiten of deugden krijgen in het boek niet allemaal hetzelfde gewicht. Eén christelijke deugd (Bontekoe als gelovig man) en één klassieke deugd (zijn wijsheid) blijven de lezer het meeste bij. Deze laatste deugd prudentia (wijsheid, voorzichtigheid of vooruitziendheid) uit zich in slimmigheden, het geven van waarschuwingen aan zijn matrozen voor de gevolgen van ondoordachte handelingen en het tijdig treffen van voorzieningen om het schip te behouden. Tijdens de cycloon op de terugreis is het schip Middelburg al zijn masten en tuigage kwijt geraakt. De vooruitziende Bontekoe evenwel heeft op zijn schip alle zeilen laten strijken, toen de wind opstak en verloor daardoor alleen zijn grote mast.

Wanneer op de terugreis zijn bemanning zich te goed doet in de kroegen van het Ierse Kinsale, kan Bontekoe zijn thuisreis niet voortzetten en moet hij zijn toevlucht nemen tot een list. Hij vraagt eerst aan de de ‘Meyer’ (de schout) hoe hij zijn matrozen aan boord kan krijgen, maar die weet niets te verzinnen. Nadat de schipper aan de vrouw van de schout ‘een stuckje fijn lijnwaet’ cadeau heeft gedaan, krijgt de laatste eindelijk een lumineus idee. Hij stuurt onmiddellijk een aantal bodes met trommels erop uit om overal bekend te maken dat elke middenstander bij wie de Hollanders voor een bedrag van meer dan zeven shilling in het krijt staan, zijn geld kwijt zal zijn. Daarop worden de meeste matrozen de Ierse kroegen uitgewerkt, want hun schuld zit flink boven het vermelde bedrag. Ze komen schoorvoetend aanzetten in de richting van het schip, maar het is duidelijk dat hun hart er niet bij is.

> *Ick liet daer op de anckers op-winden, de seylen los maecken en begost het gat uytwaert aen te seylen. Doe vielen sy in schuyten en ander vaer-tuygh als mieren, en quamen aen boort. De waerden en waerdinnen quamen oock aen boordt, spraken om haer gelt, 't welck ick haer dede geven en op yders reeckeningh te boeck aen-teeckenen. Hadden doe al ons volck weder scheep, behalve 3 a 4 man, die haer met vrou-volck verlooft hadden, die sy daer nae trouden; die lieten wy daer blijven.*

Het is goed mogelijk dat Willem IJsbrantsz Bontekoe een geboren verteller is geweest. Toch moeten we ertoe besluiten dat voor de literaire saus waarmee deze stof is overgoten, iemand verantwoordelijk moet zijn geweest die de literaire mode van het moment goed kende en die daar zijn voordeel mee deed, ook zijn financiële voordeel. De meest voor de hand liggende kandidaat voor de redactionele ingrepen is de Hoornse uitgever, boekhandelaar en rederijker Jan Jansz Deutel. Maar voor de belevenissen zelf staat Deutel in het krijt bij de Hoornse schipper, evenals alle lezers van het *Journaal*. Terecht gaat daarom alle eer naar de held van het bloedstollende drama, om nog eens Deutel citeren: door God ‘wonderlijk bewaert (...) In 't Water, Vuer in Moordt in Dorst en Hongersnoodt’.

Het verhaal van een boek, 1646-1996

Garrelt Verhoeven

‘Koopt, siet en leest dit Boeck’, luidt één van de aanbevelingen in de lofdichten die voorafgaan aan het *Iovrnael ofte Gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische Reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn* dat in 1646 in druk verscheen. Dat was niet aan dovemansoren gericht! Het boek, uitgegeven door de eveneens Hoornse uitgever Jan Jansz Deutel, was onmiddellijk een succes. Bontekoe's avonturen pasten uitstekend in de traditie van gedrukte reisjournalen. Zijn spectaculaire belevenissen konden zich gemakkelijk meten met de concurrerende reizen die eindigden in schipbreuk of andere rampspoed. Maar het *Journaal van Bontekoe* bood duidelijk meer dan spektakel alleen. Het verhaal was niet alleen overgoten met een ‘literaire saus’ - zoals we in het voorgaande artikel hebben kunnen lezen - maar evenzeer met een stichtelijke.

Bontekoe als stichtelijke held

Deutel bracht welbewust een religieus exempel op de markt, verpakt als een spannend reisverhaal. Bontekoe was de stichtelijke held van het verhaal die de lezers ervan moet overtuigen dat ‘des Heeren Handt / Is krachtigh boven 't aerdtsch verstandt.’ Telkens wanneer de schipper en zijn bemanning in opperste nood verkeerden, riep Bontekoe Gods hulp aan. Op de meest wonderbaarlijke wijzen werd prompt goddelijke bijstand verleend.

Jan Jansz Deutel was een doopsgezinde boekverkoper en rederijker uit Hoorn, die ook als uitgever aktief was. Zijn uitgeversfonds bestond vooral uit religieus drukwerk. Het uithangbord van zijn boekwinkel met het opschrift ‘In 't Biestkens Testament’, verwijzend naar de onder doopsgezinden zo populaire zestiende-eeuwse uitgave van het Nieuwe Testament, liet geen twijfel over zijn bedoelingen. Het *Journaal van Bontekoe* vormde op het eerste gezicht een vreemde eend in de bijt, maar gezien als een religieus exempel, paste het uitstekend in het straatje van Deutel.

Toch was het in de eerste plaats een reisjournaal. Deutel liet het werk dan ook drukken volgens de conventies van dat genre. Niet in de sjieke uitvoering die eerder in de eeuw gangbaar was voor de reizen, maar in een minder omvangrijk boek dat hij illustreerde met een gegraveerd portret van Bontekoe en acht uitklapbare kopergravures. De hoofdtekst van het boek liet Deutel drukken in een gotische letter, die destijds voor Nederlandstalig werk gangbaar was.

Tegelijk met het *Journaal van Bontekoe* verscheen bij Deutel ook het journaal van de tocht die Dirck Albertsz Raven in 1639 naar Spitsbergen had gemaakt. Hoewel Ravens journaal een aparte titelpagina en paginering kreeg, werden beide werken door Deutel gecombineerd uitgegeven. Raven was, evenals Bontekoe, afkomstig uit Hoorn en ook hij droeg daarom bij aan de roem van de stad.

Meeuwen en vliegende vissen vliegen in de armen van de hongerige bemanning. De gravure van deze bijbels aandoende gebeurtenissen is afkomstig uit de eerste druk van het *Journaal*.

Het is tekenend voor het snelle succes van Deutels uitgave, dat er al in het jaar van de eerste druk een tweede moest worden uitgebracht. Afgaande op de titelpagina was het, net als bij de eerste druk, Isaac Willemsz uit Hoorn die het drukwerk verzorgde, maar in het colofon treffen we de naam van Thomas Fonteyn als drukker. Gezien het gebruikte typografische materiaal was het Willemsz die het voorwerk drukte, maar de Haarlemmer Fonteyn die de hoofdtekst verzorgde. Deutel wilde blijkbaar zo snel mogelijk een tweede druk uitbrengen en week voor het drukwerk bij wijze van uitzondering uit naar een grotere drukkerij.

Deutel en de ‘papegaeyen’

Deutel was echter niet de enige die van het succes profiteerde. Waar geld wordt verdiend, zijn immers kapers op de kust. In 1647 verschenen maar liefst drie verschillende ‘roofdrukken’: twee in Utrecht bij Esdras Snellaert en één in Rotterdam bij Jan Philipsz van Steenwegen en Isaac van Waesberghe. De twee Rotterdamse uitgevers hadden de handen ineen geslagen om een Bontekoe-editie voor de Maasstad te verzorgen. Hun gezamenlijke druk brachten zij in twee versies op de markt: één met het adres van Van Steenwegen en één met dat van Van Waesberghe. Hun editie was een getrouwe kopie van de druk van Deutel, inclusief de kopergravure op de titelpagina en het portret van Bontekoe. De kwaliteit was weliswaar minder dan die van de oorspronkelijke uitgave, maar op het eerste gezicht had de koper eenzelfde boek in handen als dat van Deutel.

IOVRNAEL
OFTE
Gedenckwaerdige Beschry-
vinghe van de Oost-Indische Reyse van
Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn,
Begrypende veel wonderlijcke en gevaerlijcke
saken hem daer in weder-varen.
Begonnen den 18. December 1618. en vol-eyndt den 16. November 1625.
WILLEM YSBRANTSZ.
BONTEKOE VAN HOORN
t'Utrecht Gedruckt/ voor Esdras Willemsz. Snellaert, Boeck-verkooper. 1647.

Titelpagina van de Utrechtse roofdruk van Esdras Snellaert uit 1647. Graveur Hendrick Wynter kopieerde het portret uit de eerste druk en zette er zelfs zijn eigen naam onder!

De drukken van Snellaert kwamen ook in grote mate overeen met de oorspronkelijke uitgave, maar hij zette het portret van Bontekoe op de

De reis Bontekoe, gravure door Salomon Saverij, gemaakt tussen 1646 en 1648. Saverij maakte een vrije bewerking van de illustraties in de eerste druk.

titelpagina. Kopieën van illustraties hadden vaak dezelfde afmetingen als het origineel. Dat leverde voor Snellaert duidelijk problemen op. Om zijn kopie op de titelpagina te kunnen gebruiken, moest hij een flink stuk van het portret weglaten en zelfs dan bleef er weinig ruimte over voor de lange titel van het boek. Het gevolg was een veel te drukke titelpagina - vanuit grafisch oogpunt - maar het was de potentiële kopers wel onmiddellijk duidelijk waarom het in het boek te doen was. Ook in andere vorm werd Deutels uitgave nagevolgd. Salomon Saverij, een Amsterdamse graveur en kunstuitgever, maakte tussen 1646 en 1648 een gravure met daarop negen afbeeldingen die waren gebaseerd op de koperplaten van Deutels uitgaven. Echte kopieën waren het niet. Savrij bewerkte met een artistieke hand de oorspronkelijke gravures tot een indrukwekkende prent, voorzien van eveneens gegraveerde bijschriften en een samenvatting van het *Journaal*. Zo kon het Amsrerdamse publiek in één oogopslag kennis nemen van het verhaal van Bontekoe. Het moge duidelijk zijn dat Deutel bepaald niet blij was met de roofdrukkers, die hem de kaas van het brood aten. Al te veel kon hij echter niet doen; van 'copyright' was in de zeventiende-eeuwse boekhandel nog geen sprake. De enige vorm van bescherming van een eigen uitgave was het aanvragen van een privilege bij de Staten van Holland of de Staten-Generaal, maar dat was een kostbare zaak. Deutel had voor her *Journaal van Bontekoe* geen privilege aangevraagd. Schatte hij de belangstelling wat te bescheiden in en de durfde hij de investering daarom niet aan? Het is overigens de vraag of hem zo'n privilege wel zou zijn toegekend, omdat het VOC-octrooi dat in principe niet toeliet.

IOVRNAEL
OFTE
Gedenckwaerdighe beschrij-
vinghe vande Oost-Indische Reyse van
Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn.
Begrijpende veel wonderlijcke en ghevaerlijcke
saecken hem daer in wedervaren.
Begonnen den 18. December 1618. en vol-eynt den 16. November 1625.
Waer by ghevoeght is het Iournael van *Dirck Albertsz. Raven*, als
oock verscheyden gedenckwaerdige geschiedenissen, op veel plaetsen
verbetert en een groot deel vermeerdert.

Tot HOORN, Ghedruckt by Isaac Willemsz.

Voor Ian Iansz. Deutel, Boeckverkooper op 't Oost in Biestkens
Testament; Anno 1648.

Titelpagina van Deutels herziene druk uit 1648, met een houtsnede van Christoffel van Sichem II. Een Hollandse en een Aziatische koopman flankeren het vignet van de kamer Hoorn van de VOC.

Deutel sloeg echter terug in 1648, toen hij met een gewijzigde druk op de markt kwam. In een voor-

woord richtte hij zich op hoge toon tot ‘alle redelijke boekhandelaers’. Hij uitte zijn woede over de ‘papegaeyen, die niet anders praten of konnen praten dan hun was voorgeseydt’, de roofdrukkers in Rotterdam en Utrecht die de onbeschaamdheid hadden gehad om op zo'n lage manier te profiteren van zijn inspanningen en investeringen. En mischien was het niet alleen kwaadheid die Deutel bewoog, maar had hij ook spijt, omdat hij geen privilege had:

> *Men sal seggen: ghy hadt gheen privilegie. 't Is waer, maer moetmen juyst altijdt met de lijfwacht of Convoy van privilegie ghewapent gaen? soo beleven wy wel een roofgierige tijdt. En is dan de wet der nature, (van:* Wat ghy niet wilt dat u geschiet, dat doet oock aen een ander niet*) mij niet previlegie genoegh, onder redelijcke menschen?*

In de boekhandel van de zeventiende eeuw golden slechts de wetten van de commercie. Nadruk was aan de orde van de dag en dat wist Deutel heel goed. En hij begreep ook wel dat hij méér moest doen om de concurrentie voor te zijn. Wanneer we de herziene uitgave vergelijken met de oorspronkelijke druk uit 1646, dan wordt duidelijk welke maatregelen Deutel trof om zich te wapenen in de concurrentieslag.

Op het eerste gezicht was er nauwelijks iets gewijzigd, maar er waren wel degelijk verschillen. De tekst van het *Journaal* nam in plaats van 75 nog maar 60 pagina's in beslag. Dat kwam doordat Deutel de zetspiegel, het bedrukte deel van de pagina, ietwat vergrootte, maar vooral doordat hij een kleinere drukletter gebruikte. Beide ingrepen leverden een aanzienlijke besparing op van het papier, dat als dure grondstof bepalend was voor de prijs van het boek. Bovendien hoefde Deutel voor deze herdruk geen nieuwe investeringen te doen voor het illustratiemateriaal. De koperplaten waren er al en konden, na een opknapbeurt, opnieuw gebruikt worden. Ongetwijfeld mikte Deutel met deze goedkopere herdruk op een breder publiek dan voor zijn eerste druk. De minder geoefende lezers kwam hij tegemoet door het aanbrengen van tientallen ‘marginalia’; aanwijzingen in de marge van de tekst die het lezen van het journaal konden vergemakkelijken. Of Deutel met zijn herdruk inderdaad een groter publiek bereikte, is niet te achterhalen. Wél is duidelijk dat vrijwel alle herdrukken, die in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw in groten getale zouden verschijnen, zijn terug te voeren op deze herziene druk uit 1648.

De Bontekoe-rage

Deutels inspanningen betekenden geenszins dat de concurrentie het erbij liet zitten. De ene boekverkoper na de andere bracht zijn eigen uitgave van het *Journaal* op de markt. Te oordelen naar het grote aantal herdrukken - voor 1670 waren al zo'n 25 verschillende drukken verschenen - heerste er in de tweede helft van de zeventiende eeuw een heuse Bontekoe-rage. Vooral uitgevers die zich richtten op het populaire segment van de boekenmarkt, probeerden een graantje mee te pikken van het succes. De uiterlijke vorm waarin het *Journaal* werd gepresenteerd, verschilde van uitgever tot uitgever, alhoewel de conventies van het genre van de reisjournalen werden

gerespecteerd. Het uitgangspunt voor vrijwel alle edities vormde Deutels herziene druk uit 1648.

In de opeenvolging van Bontekoe-drukken zijn twee duidelijke takken te onderscheiden op basis van de gebruikte illustraties. Twee uitgevers die in

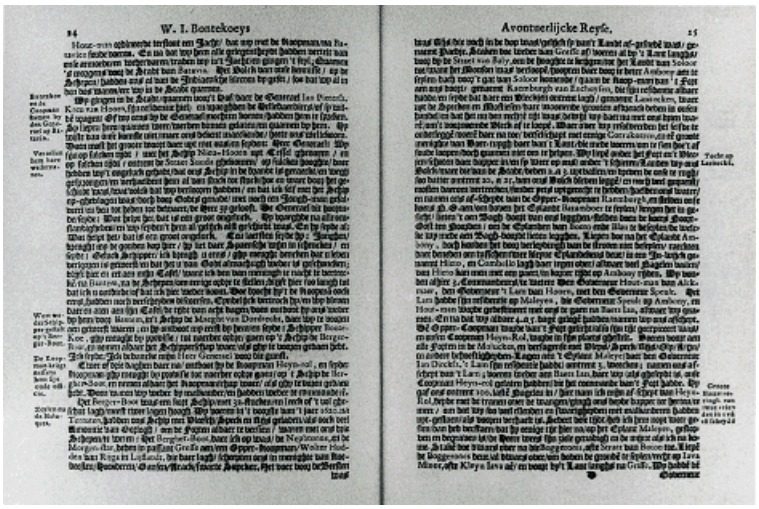

In Deutels herziene uitgave van 1648 is het aantal ‘marginalia’ - toelichtingen in de marge - aanzienlijk uitgebreid. Deze toevoegingen waren bedoeld om de minder geoefende lezers tegemoet te komen.

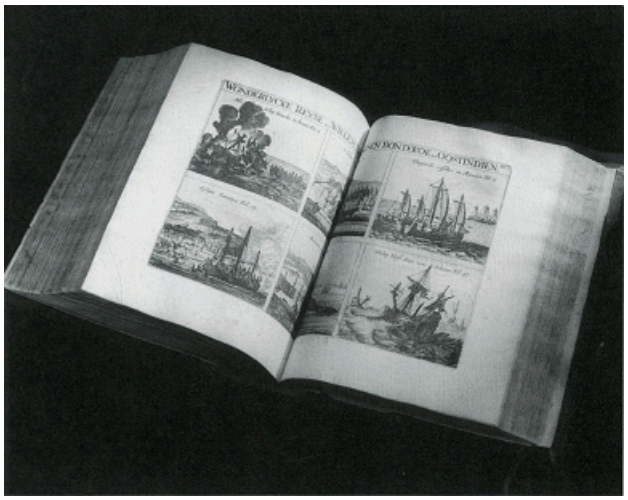

De *Oost-Indische voyagien*, uitgegeven door de Amsterdammer Joost Hartgers, 1648. In deze luxe-editie is een aantal reisbeschrijvingen afgedrukt op groot papier, waaronder het *Journaal van Bontekoe*. De kopergravure met zes afbeeldingen is gekopieerd naar Salomon Saverij.

respectievelijk 1648 en 1649 een editie van het *Journaal* op de markt brachttten, stonden elk aan de basis van één tak in de publikatiegeschiedenis: Joost Hartgers in Amsterdam en Lucas de Vries in Utrecht.

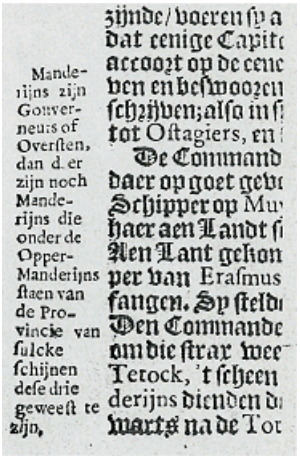
Mande-
rijns zijn
Gouver-
neurs of
Overſten,
dan d. er
zijn noch
Mande-
rijns die
onder de
Opper-
Manderijns
ſtaen van
de Pro-
vincie van
ſulcke
ſchijnen
deſe drie
geweeſt te
zijn,
zijnde/ voeren ſy a
dat eenige Capit
accoort op de cene
ven en beſwoozen
ſchzijven; alſo in ſ
tot Oſtagiers, en
De Command
daer op goet gevt
Schipper op Mu
haer aen Landt ſ
Aen Lant gehon
per van Eraſmus
fangen. Sy ſtelde
Den Commande
om die ſtrax wee
Tetock, 't ſcheen
derijns dienden d
warts na de Tot

Eén van de marginalia die Joost Hartgers opnam in zijn editie uit 1648. Hij volgde daarmee Deutels herziene druk van datzelfde jaar.

Hartgers, die van het goedkoop nadrukken van profijtelijke werken een specialiteit had gemaakt, zag wel brood in een Amsterdamse editie van het *Journaal*. Voor de tekst baseerde hij zich op de herziene druk van Deutel uit 1648, maar voor de illustraties bleef hij dichter bij huis. Hij liet zes van de acht afbeeldingen op de prent van zijn stadgenoot Salomon Saverij kopiëren op één koperplaat. Deze gravure werd meegebonden bij zijn uitgave van het *Journaal*, dat een plaats kreeg in een uniforme reeks van *Oost-Indische voyagien* die hij in 1648 uitgaf. Hartgers baseerde zich voornamelijk op de bundel *Begin ende voortgangh*, in 1646 uitgegeven door Johannes Janssonius. Deze kloeke bundel vormde het monumentale einde van het tijdperk van de sjieke reisuitgaven. Hartgers gaf de teksten veel goedkoper uit als een uniforme reeks van afzondelijke boekjes.

Tegelijkertijd drukte Hartgers hetzelfde zetsel af op groot papier voor zijn omvangrijke, gebundelde uitgave van de *Oost-Indische voyagien*. Zo kon één en dezelfde druk, door een eenvoudige ingreep op twee verschillende doelgroepen worden afgestemd. En met succes: van de uitgave van 1648 zijn verscheidene drukken bekend.

In 1650 bracht Hartgers het *Journaal* opnieuw op de markt, maar niet op dezelfde manier. Was Bontekoe's boek in eerste instantie duidelijk bedoeld als één van de Oostindische reisverhalen, in 1650 achtte Hartgers de tijd rijp voor een echte afzonderlijke uitgave. Op de titelpagina prijkt ditmaal een gegraveerd portret van Bontekoe, gekopieerd naar het portret dat Deutel liet maken. Bovendien verknipte hij zijn koperplaat zodat hij

de zes afbeeldingen nu als afzonderlijke plaatjes binnen de tekst kon afdrukken. Daarmee vergrootte hij de aantrekkelijkheid van zijn editie en kwam hij tegemoet aan de ongetwijfeld grote vraag naar het *Journaal*.

De Utrechter Lucas de Vries kwam in 1649 met zijn editie, eveneens een nadruk van Deutels uitgave uit 1648. Hij maakte niet slechts één koperplaat met afbeeldingen, maar een reeks van gravures, gekopieerd naar die van Deutel. Deze platen werden afgedrukt *in de tekst* van het *Journaal*, zodat de lezers bij het lezen van een fragment het bijbehordende plaatje konden bekijken. Voor de titelpagina gebruikte hij een oude gravure van Spitsbergen, blijkbaar vanwege de reis van Raven die hij eveneens opnam.

De vele herdrukken van het *Journaal van Bontekoe*, die spoedig zouden volgen, waren voor wat betreft de illustraties gebaseerd op hetzij de editie van Hartgers, hetzij die van De Vries. Zo kopieerde de Amsterdamse boekdrukker Bouman de plaatjes van De Vries (die ook al kopieën waren). Hij liet echter geen gravures maken, maar houtsneden. Die konden veel gemakkelijker in de tekst van het boek worden gedrukt dan gravures, omdat houtsneden en tekst in één keer op dezelfde drukpers werden afgedrukt. Voor houtsneden werd namelijk hetzelfde drukprocédé gevolgd (hoogdruk), terwijl voor gravures een andere techniek (diepdruk) werd gebruikt, waar een ander soort pers voor nodig was. Houtsneden waren bovendien goedkoper om te laten vervaardigen. Maar ook het oudere illustratie-materiaal werd hergebruikt. Abraham de Wees, een andere Amsterdamse uitgever, kwam in het bezit van de verknipte koperplaat en het Bontekoe-portret van Joost Hartgers. Hij gebruikte het voor zijn editie uit 1656. Later moet hij het materiaal weer zijn kwijtgeraakt, want voor zijn tweede editie uit 1659 liet hij een reeks houtsneden maken. Deze houtsneden belandden daarna bij Michiel de Groot die het *Journaal* voor het eerst in 1662 uitgaf. Hij was de oudste telg van deze Amsterdamse uitgeversfamilie; zijn nazaten in de firma De Groot zouden in de zeventiende en achttiende eeuw meer dan twintig drukken van het *Journaal* uitgeven, waarvan er vele werden gedrukt met de houtblokken die Abraham de Wees had laten maken. De concurrerende uitgeversfirma Lootsman gebruikte weer een andere reeks houtsneden die waren gekopieerd naar de houtsneden van Bouman.

Zo ontstond een wirwar van herdrukken, die steeds weer waren gebaseerd op één van de eerdere drukken en de daarin gebruikte illustraties. Ondanks die wirwar is toch een duidelijke ontwikkeling aan te wijzen. Het *Journaal* kreeg stap voor stap een meer ‘populair’ karakter. De grote gravures van Deutel werden kleinere platen bij zijn opvolgers en na korte tijd werden houtsneden gebruikt, in plaats van kopergravures. Veel oud illustratie-materiaal werd hergebruikt om de produktiekosten te drukken. Door het gebruik van een kleinere letter en door méér tekst op een pagina te zetten, werd de omvang van het boek wat kleiner. Deze maatregelen zorgden ervoor dat het boekje steeds goedkoper werd en dus betaalbaar voor een bredere groep van lezers. De verschillende elementen van deze ontwikkeling kwamen samen in 1663, toen bij de Amsterdamse boekdrukker en boekverkoper Gillis Joosten Saeghman het *Journaal* in zijn meest populaire vormgeving verscheen.

De strategie van Gillis Joosten Saeghman

In de lange rij van Bontekoe-drukkers was Saeghman degene die meer dan alle andere uit-

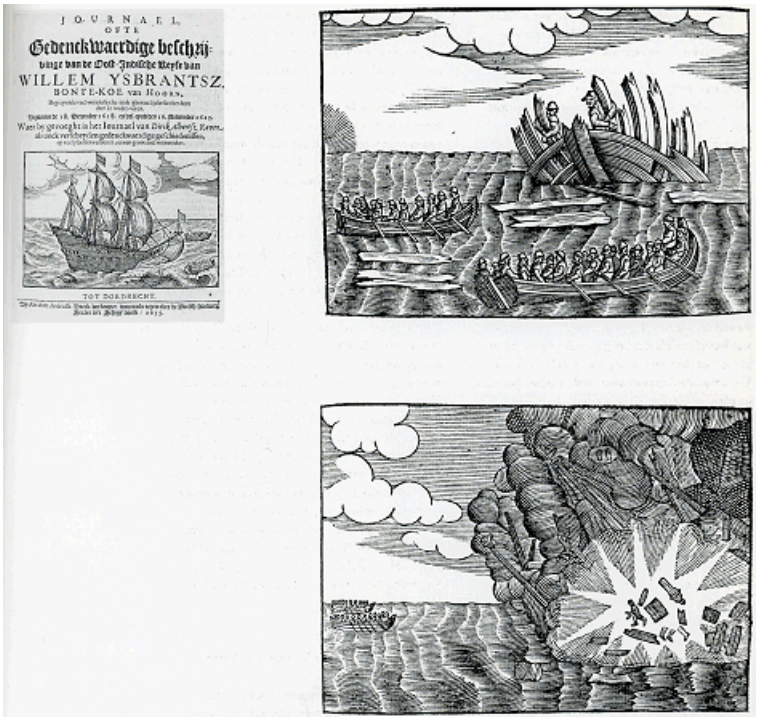

De houtsneden in de uitgave van de Dordtse boekverkoper Abraham Andriessz (1655) zijn kopieën van houtsneden in de editie van Jan Jansz Bouman, die vier jaar eerder verscheen.

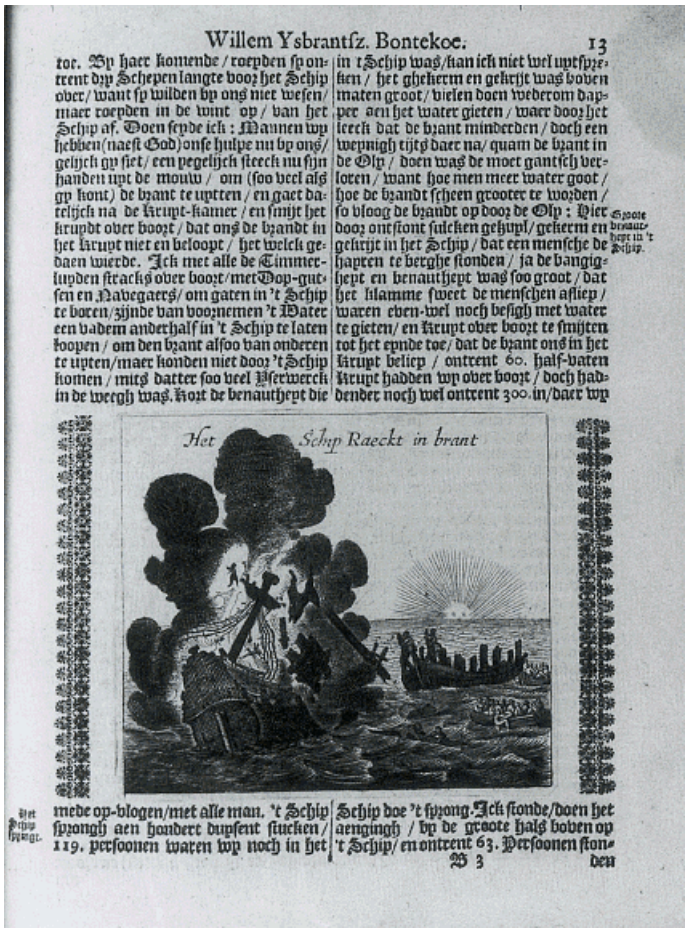

De ontploffing van de NIEUW HOORN, in de uitgave van Gillis Joosten Saeghman, 1663. De prent is gedrukt van één van de zes koperplaatjes, die ontstonden door het verknippen van de plaat die Joost Hartgers in 1648 in zijn geheel afdrukte (zie illustratie op blz. 60).

gevers de vormgeving aanpaste aan de wensen van zijn publiek. Saeghman was een specialist op de markt voor Nederlandstalig drukwerk. In zijn ruim zestigjarige loopbaan in het Amsterdamse boekbedrijf maakte hij fortuin met de jaarlijkse produktie van almanakken in alle soorten en maten. Omstreeks 1663 breidde hij zijn werkzaamheden uit door in korte tijd een herdruk op de markt te brengen van de *Oost-Indische voyagien*, die Joost Hartgers zo'n 15 jaar eerder had uitgegeven. Saeghmans editie van het *Journaal van Bontekoe* verscheen in 1663 en omstreeks 1670 verscheen een ongewijzigde herdruk.

Als ervaren uitgever realiseerde hij zich dat een nieuwe uitgave van de reisjournalen niet vanzelfsprekend commercieel succesvol zou zijn. Op allerlei manieren probeerde hij zijn uitgaven zo aantrekkelijk mogelijk te maken, maar de kosten laag te houden. Saeghman wilde zijn lezers ten opzichte van zijn voorgangers méér bieden voor hetzelfde geld. Zo verving hij de wat saaie aanduiding 'Oost-Indische Reyse' op de titelpagina door 'Avontuerlijcke Reyse', en kondigde hij ook de spectaculaire inhoud alvast aan: 'Verhalende het op-springhen van 't Schip (...) voorts het ongemack, honger, dorst en andere perijckelen'. Saeghman noemde zichzelf 'Ordinaris drukker van de journalen ter zee ende reysen te lande', waarmee hij suggereerde een of andere officiële status als reis-uitgever te hebben, maar van enigerlei verbintenis met welke instantie ook was geen sprake.

Ook de typografische aanpassingen in zijn editie van het *Journaal* zijn opvallend. Saeghman zette de tekst in twee kolommen. Deze vormgeving sloot aan bij andere populaire lectuur. Uiteraard wilde Saeghman om papier te besparen zoveel mogelijk tekst kwijt op iedere pagina, maar tegelijkertijd moest het wel leesbaar blijven voor

De dodo-houtsnede die Saeghman afdrukte in zijn *Journael ofte beschryvinge, van de avontuerlijcke reyse* uit 1663.

ongeoefende lezers. Het gebruik van een al te kleine letter was daarom niet verstandig. Om toch de kosten te drukken, kortte hij de tekst hier en daar in.

De tekst werd geïllustreerd met verschillende reeksen afbeeldingen. In de eerste plaats gebruikte hij de verknipte koperplaat van Joost Hartgers, die blijkbaar bij hem terecht was gekomen nadat De Wees hem gebruikt had. Verder liet hij speciaal voor zijn serie reisjournalen een aantal simpele houtsneden vervaardigen. Een derde reeks betrof een serie dierafbeeldingen, afkomstig van de Leeuwardense uitgever Gijsbert Sijbes.

Oorspronkelijk waren de houtsneden bedoeld voor diens Nederlandse uitgave van Plinius' *Historia Naturalis*, maar Saeghman liet de dieren te pas en te onpas opduiken in zijn reisjournalen. Zo kon het gebeuren dat in Saeghmans uitgave een afbeelding van een dodo terecht kwam, die in alle andere Nederlandse uitgaven van het *Journaal* ontbreekt.

Bij Saeghman kreeg het *Journaal* - nog geen twintig jaar na de eerste druk - zijn meest populaire vormgeving, maar de kwaliteit van het drukwerk was nog alleszins acceptabel. Dat zou in de loop van de jaren wel anders worden.

Van bestseller tot pulp

Na Saeghman kwam de vormgeving van de Nederlandse edities van het *Journaal* min of meer vast te liggen. In de achttiende eeuw werden nauwelijks ingrijpende wijzigingen gepleegd. Het boek had zijn uiteindelijke vorm gekregen en de conventies van het genre werden consequent gehandhaafd. Zo volhardde men in het gebruik van de gotische letter, ondanks het feit dat die toen al was opgevolgd als meest gangbare letter door de ‘romein’, onze gewone drukletter. Ook de ‘gewone man’ was in staat om zo'n romeinse letter te lezen, maar het gebruik van de gotische letter bleef kenmerkend voor het populaire drukwerk: de categorie waartoe het *Journaal* in die tijd behoor-

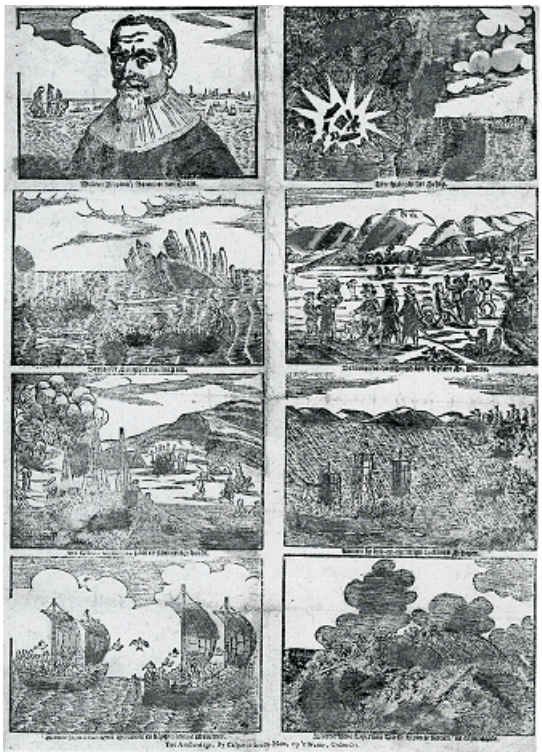

De oudst bekende volksprent van het *Journaal*, gedrukt door Casparus Lootsman in Amsterdam tussen 1671 en 1711. De houtsneden werden eerder gebruikt voor de boek-uitgaven van het *Journaal* van de firma Lootsman en later voor die van Isaak van der Putte.

de. Een ander kenmerk van zulk leesvoer was de slechte kwaliteit van drukwerk en papier.

Het is niet toevallig dat de drukkers die Bontekoe in de achttiende eeuw als een 'volksboek' uitgaven, tegelijkertijd ook zogenaamde volksprenten van het *Journaal* drukten. Op één blad werden Bontekoe's avonturen als een stripverhaal verteld. Daarvoor gebruikte men dezelfde houtblokken die ook de boekuitgaven sierden. Deze werden voorzien van beknopte, soms rijmende onderschriften waarin het verhaal op de kortst mogelijke wijze werd verteld. Slechts een klein aantal Bontekoe-prenten heeft de tand des tijds doorstaan, maar we mogen rustig aannemen dat er veel meer gedrukt zijn. Dit goedkope wegwerp-drukwerk werd nauwelijks bewaard en ook de matige kwaliteit van het papier kwam de levensduur niet ten goede. De uitgevers probeerden immers op allerlei manieren te bezuinigen. Dat gebeurde onder meer door het hergebruik van oude houtblokken voor de illustraties. De houtsneden die de firma De Groot aan het begin van de achttiende eeuw gebruikte voor de illustraties bij het *Journaal* waren al in 1659 vervaardigd voor de uitgave van Abraham de Wees. Keer op keer werden de houtblokken afgedrukt in de uitgaven van de achtereenvolgende generaties van dit Amsterdamse bedrijf. Dat ging uiteraard wel ten koste van de kwaliteit van de afdrukken. Tijdens het drukken braken vaak stukjes hout van de blokken af. Het buitenste kader van de afbeeldingen vertoonde daardoor in de loop der jaren steeds meer gaten. Uiteindelijk besloten de erven van de weduwe Gijsbert de Groot, die de firma destijds leidden, het buitenste kader maar helemaal te verwijderen. Zo konden de houtblokken weer enige tijd mee, totdat ze omstreeks 1730 werden vervangen door een andere reeks houtsneden.

Voor een deel van de oude blokken betekende dit nog niet het defintieve einde.

Een lange levensloop kenden ook de houtblokken die Jan Jansz Bouman in 1651 en 1659 gebruikte voor zijn beide Bontekoe-edities. Na Bouman werden de houtblokken waarschijnlijk lange tijd niet gebruikt - er zijn geen andere uitgaven met de houtsneden bewaard gebleven - totdat ze in 1738 weer verschenen in de editie van Hubert van Bezooijen. Deze uitgever kampte echter met een probleem: doordat Bouman de houtblokken destijds had laten kopiëren naar de gravures van Lucas de Vries, waren ze in feite wat te groot voor de pagina. Bezooijen loste dat resoluut op door aan de bovenkant en aan één van de zijkanten een fiks snik van het boek af te zagen. Aan die gemankeerde zijden plaatste hij een nieuwe kaderlijn en zo pasten de antieke blokken prima in zijn pagina-opmaak.

Tekenend voor de kwalitatieve achteruitgang van de boekuitgaven is de degeneratie van Bontekoe's portret. Van de prachtige kop bij Deutel bleef in de achttiende-eeuwse pulpuitgaven nog maar weinig over. Het houtblok waarmee Michiel de Groot in 1662 Bontekoe's portret op de titelpagina had afgedrukt, werd bijna tachtig jaar later nog steeds gebruikt. Het droeg duidelijk de sporen van intensief gebruik en hier en daar had een houtworm zijn desastreuze werk gedaan. Het blok was rijp voor de haard, maar voor een populaire editie van Bontekoe kon kennelijk ieder houtblok door de beugel!

Zelfs wanneer er wél nieuwe houtblokken werden vervaardigd, kwam dat de edele trekken van Bontekoe bepaald niet ten goede. De Erven Weduwe Jacobus van Egmont plaatsten een nieuw, maar sterk gedegenereerd portret op de titelpagina. En het portret dat Barent Koene in 1777 durfde af te drukken, heeft nauwelijks nog iets van de

statige schipper van weleer. De reeks houtblokken die Koene voor zijn tekstillustraties benutte,

Tweemaal Bontekoe's portret, gedrukt van hetzelfde houtblok. Boven de titelpagina van de uitgave van Michiel de Groot uit 1669; onder de uitgave van Gijsbert de Groot Keur uit 1746.

was een samengeraapt rommeltje van stokoude blokken die met Bontekoe weinig van doen hadden. Slechts drie plaatjes stonden in verband met de tekst: ze behoorden toe de reeks houtsneden die bijna 120 jaar eerder al waren vervaardigd voor Abraham de Wees en die na intensief gebruik door de firma De Groot notabene al waren afgedankt!

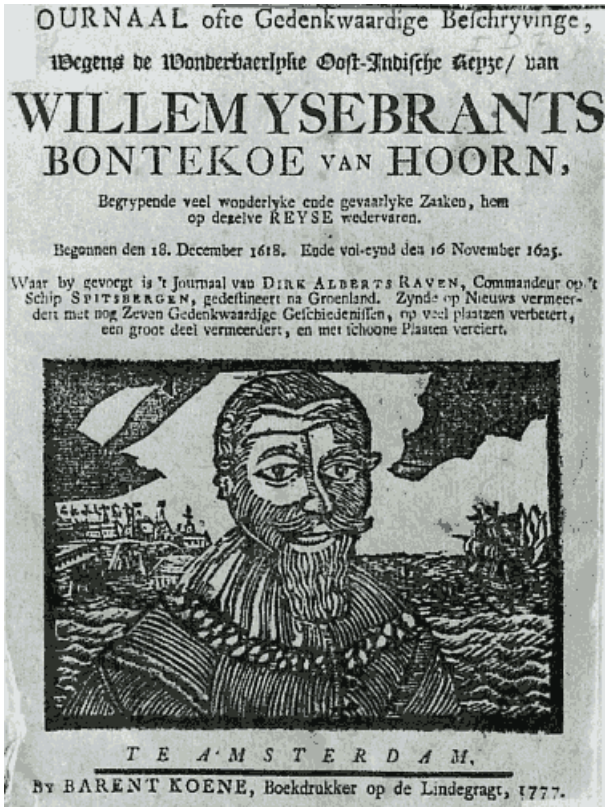
OURNAAL ofte Gedenkwaardige Beſchryvinge,
Wegens de Wonderbaerlyke Oost-Indiſche Reyze/ van
WILLEM YSEBRANTS
BONTEKOE VAN HOORN,
Begrypende veel wonderlyke ende gevaarlyke Zaken, hem op deselve REYSE wedervaren.
Begonnen den 18. December 1618. Ende vol-eynd den 16 November 1625.
Waar by gevoegt is 't Journaal van DIRK ALBERTS RAVEN, Commandeur op 't Schip SPITSBERGEN, gedeſtineert na Groenland. Zynde op Nieuws vermeerdert met nog Zeven Gedenkwaardige Geſchiedenissen, op veel plaatzen verbetert, een groot deel vermeerdert, en met ſchoone Plaaten verciert.
TE AMSTERDAM,
By BARENT KOENE, Boekdrukker op de Lindegragt, 1777.

Voor de titelpagina liet Barent Koene in 1777 een nieuwe, uiterst grove houtsnede vervaardigen.

Het donkergrauwe of zelfs grijze papier was nauwelijks geschikt voor fatsoenlijk drukwerk. De typografie was slordig en er werden vele zetfouten gemaakt op de dichtbedrukte pagina's. Voor deze pulp-uitgaven paste bovendien geen band van perkament of leer; de boekjes werden op een eenvoudige wijze ‘genaaid’ en voorzien van een blauw- of grauwpapieren omslag. Vanwege die blauwe omslagen werd dit populaire drukwerk ook wel aangeduid als blauwboekjes. Maar voor het omslag kon uiteraard ook oud papier hergebruikt worden. In het Scheepvaartmuseum in Amsterdam wordt een exemplaar bewaard met een omslag van een oude krant.

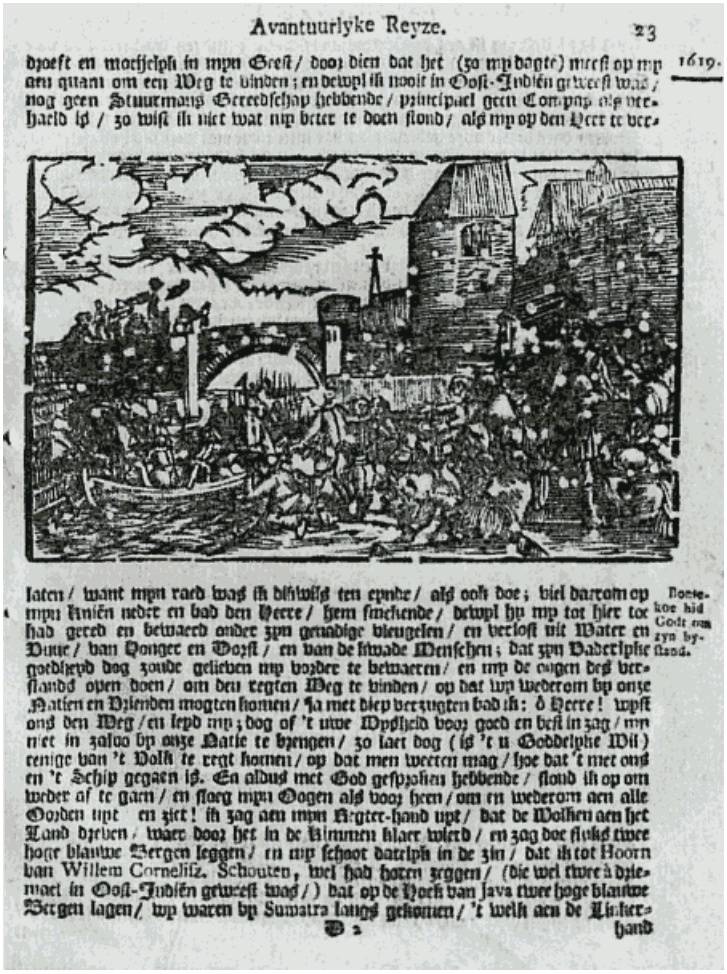

Avantuurlyke Reyze. 23

dyoeft en mortſelyk in myn Geeſt / door dien dat het (zo myn dagte) meeſt op myn aen quam om een Weg te vinden; en dewyl ik nooit in Oost-Indiën geweest was / nog geen Stuurmans Gereedschap hebbende / principael geen Compas als vereyscht is / zo wist ik niet wat my beter te doen stond / als my op den Heer te verlaten / want myn raed was ik dikwils ten eynde / als ook doe; viel daerom op myn knien nedr en bad den Heere / hem smeekende / dewyl hy my tot hier toe had gered en bewaerd onder zyn genadige vleugelen / en verlost uit Water en Vure / van Honger en Doyst / en van de kwade Menschen; dat zyn Vaderlyke goedigheyd dog zoude gelieven my voydre te bewaeren / en my de oogen des verstands open doen / om den regten Weg te vinden / op dat wy wederom by onze Natien en Vrienden mogten komen / Ja met diep verzugten bad ik: O Heere! wyst ons den Weg / en lepd my; dog of 't uwe Wysheid voor goed en best in zag / my niet in zalige by onze Natie te brengen / zo laet dog (is 't u Goddelyke Wil) eenige van 't Volk te regt komen / op dat men weeten mag / hoe dat 't met ons en 't Schip gegaen is. En aldus met God gesproken hebbende / stond ik op om weder af te gaen / en stoerg myn Oogen als voor heen / om en wederom aen alle Oorden uyt en ziet! ik zag aen myn Regter-hand uyt / dat de Wolken aen het Land dreven / waer door het in de Lugten klaer wierd / en zag doe stuks twee hoge blauwe Bergen leggen / en my schoot daerby in de zin / dat ik tot Hoorn van Willem Cornelisz. Schouten, wel had horen zeggen / (die wel twee à dryemaet in Oost-Indiën geweest was /) dat op de Hoek van Java twee hoge blauwe Bergen lagen / wy waren by Sumatra langs gekomen / 't welk aen de Linker-

1619.

Bontekoe hid Godt om zyn by-stand.

B 2 hand

Een pagina uit Koene's uitgave van 1777, met een houtsnede die de sporen draagt van het verwoestende werk van een houtworm. Overigens heeft het plaatje niets met de geschiedenis van Bontekoe te maken.

Aan het begin van de negentiende eeuw drukte Barent Koene Junior in Amsterdam de laatste editie van het *Journaal* in de oude traditie.

Hiermee kwam een eind aan het genre van de gedrukte reisjournalen en in het bijzonder aan de reeks van populaire *Journaal*-edities in de zeventiende en achttiende eeuw. Het betekende echter niet het einde van Bontekoe, hooguit van zijn eerste leven. Er zouden nog vele levens volgen, bij andere uitgevers, in andere tradities.

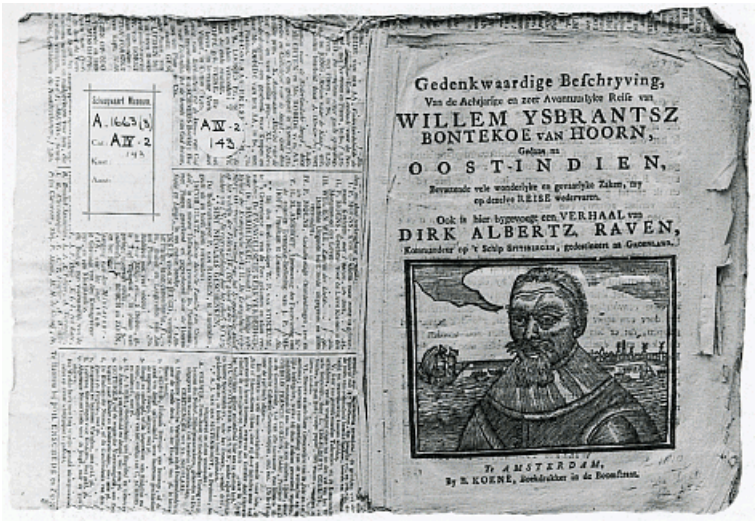
Gedenkwaardige Beschryving,
Van de Actenswaardige en zeer Avontuurlyke Reise van
WILLEM YSBRANTSZ
BONTEKOE van HOORN,
Gedaan na
OOST-INDIEN,
Bevattende vele wonderlyke en gevaarlyke Zaken, my
op dezelve REISE wedervaren.
Ook is hier bygevoegt een VERHAAL van
DIRK ALBERTZ. RAVEN,
Te AMSTERDAM,
By B. KOENE, Boekdrukker in de Boomstraat.

De laatste edite van het *Journaal* in traditionele vorm verscheen bij Barent Koene jr. in Amsterdam, tussen 1810 en 1830. Voor het omslag is een krant (de *Oprechte Haerlemse Courant*, eind 1839) gebruikt.

Bontekoe in reisbundels

Inmiddels waren Bontekoe's avonturen ook in tal van bundels met reisverhalen terechtgekomen en daarmee ook de grenzen van het land gepasseerd. Vooral in Duitse en Franse bundels kreeg Bontekoe al snel een plaats toebedeeld.

In 1648 verscheen in Frankfort de *Denckwürdige Reyse* als het vierentwintigste deel van Levinus Hulsius' reeks reisverhalen. Het was een getrouwe kopie van het Nederlandse origineel van Deutel uit 1646 in een vertaling van Christophel le Blon. Het zou niet bij deze ene vertaling blijven. In Duitsland volgden in de zeventiende en achttiende eeuw nog enkele vertalingen naar het voorbeeld van Le Blon.

In Nederland was Arnoldus Montanus de eerste die het journaal bewerkte voor *De Wonderen van het Oosten* (Amsterdam, Cornelis Jansz Zwol, 1651). In de 'Reyse van Bontekoe' vertelt Montanus in zijn eigen woorden het verhaal van de rampzalige reis. Ook in deze vorm kende het *Journaal* succes. Al in 1651 verscheen een tweede druk van de reisbundel en in de loop van de eeuw zouden nog regelmatig herdrukken worden uitgegeven.

In 1663 werd het *Journaal* opgenomen in de prachtige Parijse reisbundel *Relations de divers voyages curieux*. De vertaler Melchisedech Thevenot baseerde zich op de Nederlandse editie van Saeghman uit hetzelfde jaar. Hij was blijkbaar vooral onder de indruk van de dodo-houtsnede die de Amsterdammer in zijn boekje liet afdrukken want de Franse vertaling werd uitsluitend met twee dodo's geïllustreerd. Eén van beide afbeeldingen - overigens een kopie van een gravure uit een andere Nederlandse reisuitgave - plaatste Thevenot op precies dezelfde plaats in de tekst als Saeghman dat gedaan had.

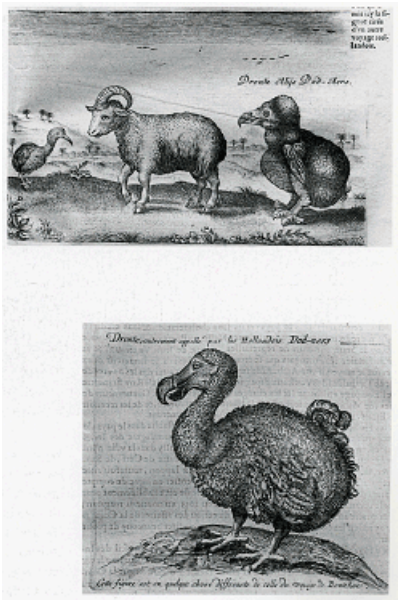

De Franse vertaling van Thevenot uit 1663 bevat alleen twee afbeeldingen van een dodo. Ze staan op dezelfde plaats in de tekst als in Saeghmans editie van dat jaar. Bontekoe trof de vogel aan op het eiland Maskarinas, het tegenwoordige Réunion.

In Amsterdam werd in 1681 eveneens een Franse vertaling gedrukt. Het is opmerkelijk dat deze editie sterk verschilde van de Nederlandse die tezelfdertijd in de stad verschenen. Het boekje was veel kleiner en zag er, met de romeinse letter en een compleet andere lay-out, heel anders uit dan de Nederlandse edities van het Journaal. Door deze metamorfose was de uitgave geschikt voor

een intellectueler publiek dan met de populaire edities beoogd werd.

De Europese verspreiding van het *Journaal* kreeg een sterke impuls toen het werd opgenomen in *Histoire générale des voyages* van de Abbé Prevost. In de Parijse uitgave (1746-1761) van dit zeventiendelige werk, is Bontekoe te vinden in het achtste deel dat in 1750 werd gedrukt. Een jaar laer verscheen al een Duitse vertaling van dit deel. Inmiddels was de Haagse uitgever Pieter de Hondt begonnen met de publikatie van een uitgebreide Franse editie. Bontekoe verscheen als deel 10 (1753) van deze 25-delige serie. Tegelijkertijd bracht De Hondt ook een Nederlandse vertaling van Prévost op de markt die na het elfde deel werd voortgezet door een ‘compagnie’ (samenwerkingsverband) van Amsterdamse uitgevers. De reis van Bontekoe verscheen in 1755 als deel 12 van deze Nederlandse editie. Hiermee was de basis gelegd voor tal van bundels, bewerkingen en compilaties die in de achttiende en negentiende eeuw in West-Europa werden uitgegeven. Zo drong Bontekoe door tot de Europese canon van rampreizen en schipbreuken.

D E

MERKWAARDIGSTE

NEDERLANDSCHE

ZEEREIZEN,

sedert den jare 1594.

VOOR

DE VADERLANDSCHE JEUGD,

DOOR

J. A. OOSTKAMP.

MET PLATEN.

TWEEDE EN LAATSTE DEEL.

Te AMSTERDAM en LEEUWARDEN, bij

G. J. A. BEIJERINCK en C. T. N. SURINGAR.

Titelpagina en illustratie in de bundel van J.A. Oostkamp *De merkwaardigste Nederlandsche zeereizen, sedert den jare 1594*. De bundel verscheen in 1825 en was bedoeld voor de wat oudere jeugd. Gravure van G.A.R. Best naar F. Kruger.

Bontekoe's internationale verspreiding kreeg nog een extra impuls toen de Duitse pedagoog en veelschrijver Joachim Campe besloot het *Journaal* te bewerken voor zijn *Sammlung (...) Reisebeschreibungen für die Jugend*. Het deel over Bontekoe verscheen in 1788 en nog voor het einde van de eeuw kwamen er verscheidene herdrukken. Campe's populariteit reikte tot ver buiten Duitsland. Zijn werk werd vertaald in het Engels, Frans en Nederlands en bovendien in de Scandinavische talen

en het Pools. Zo kreeg Bontekoe aan de vooravond van de negentiende eeuw op de vleugels van Prévost en Campe toegang tot lezers in grote delen van West-Europa.

Bontekoe als romantische held

In Nederland werden na de pulpeditie van Barent Koene in de negentiende eeuw geen complete edities van het oorspronkelijke *Journaal* meer uitgegeven. Dat wil niet zeggen dat er voor Bontekoe geen belangstelling meer zou bestaan. Integendeel, er verschenen tal van bewerkingen van het *Journaal*, waarin de oorspronkelijke tekst is aangepast aan de negentiende-eeuwse lezers. In de meeste gevallen werd een verteller opgevoerd die de lezers uitlegde, hoe het verhaal gelezen moest worden. Bontekoe en zijn belevenissen dienden om de lezer een religieuze, morele of historische les te leren - en het liefst alledrie tegelijk. De schipper verwierf een plaats in de nationale eregalerij naast beroemdheden als Piet Heyn en Jan Huygen van Linschoten. Bontekoe's roem had echter niets te maken met zijn heldendaden of zijn bijzondere kwaliteiten als zeeman. De aansprekende verteltrant van zijn boek en zijn rotsvaste godsvertrouwen maakten hem tot een zeer geschikte hoofdfiguur in een stichtelijk verhaal, waar de vaderlandse jeugd nog wat van kon leren!

In de *Merkwaardige lotgevallen en zeldzame ontmoetingen van Willem IJsbrands Bontekoe* uit 1818, gebruikt een onderwijzer het verhaal om duidelijk te maken dat ‘vertrouwen op God en bedaardheid van geest, in alle gevaar, de zekerste middelen van redding zijn.’ De vlijtigste kinderen in zijn klas worden door hem beloond door hun wat te vertellen van de avonturen van Bontekoe, waarbij zij hem zo nu en dan onderbreken met een slimme vraag.

Een vergelijkbare bewerking - eveneens geinspireerd door de opvoedingsidealen van de Verlichting - is *Bontekoe, Een geschiedkundig*

tafereel voor de Nederlandsche jeugd. De plaats van handeling is de gezellige huiskamer van de familie Van Wimpel. Hugo, Jacob, Suze en Floris hebben de afgelopen zomer Hoorn bezocht en Vader beloofde hun toen het verhaal van Bontekoe te vertellen:

> *Den 5 Januarij 1619 kreeg het schip, door eenen zwaren storm geteisterd, drie stortzeeën over, zoodat het, tusschendeks, half vol water liep en het volk als uit éénen mond reeds begon te roepen:* 'Wij zinken!' wij zinken! de geschutspoorten zijn open!
> *Floris*.
> *o Hemel! het hart klopt mij van angst*.
> *Jakob*.
> *Houd moed! dat zal onze Kapitein ook gedaan hebben*.
> *De Heer v.W*.
> *Juist mijn zoon! maar wij moeten dit den kleinen Floris vergeven, want ziet, den lieve Suze ligt ook de angst reeds op het gelaat. - Nu, lieve kleine! gij zult al uwen moed wel dienen bijeen te garen, want het spande er op deze reis nog veel sterker, zoo als gij later zult hooren*.
> *Suze* schikte een weinig digter bij haren vader, *en de Heer van Wimpel vervolgde*.

In tal van reisbundels voor het onderwijs speelde het *Journaal* eveneens een belerende rol. Het moest de leerlingen aansporen tot vaderlandsliefde, godsvrucht, standvastigheid en andere deugden. Daarbij aarzelden onze zedeprekende voorvaders niet om het verhaal enigszins in te kleuren. Dat gebeurde bijvoorbeeld in de bekende passage waarin Bontekoe in de prauw zijn Sumatraanse begeleiders tot bedaren brengt door te gaan zingen. In het *Journaal* werd niet vermeld welke liederen hij zong, maar in *De kracht der christelijke godsdienst* (1833-1834) blijkt daarover geen twijfel: het waren psalmen! Bontekoe's 'uiterlijke vrijmoedigheid, door innerlijk vertrouwen ondersteund, hield de vijandig gezinde eilanders in bedwang.'

In de loop van de negentiende eeuw zette de romantisering van het verhaal nog verder door. Werden Bontekoe eerst psalmen in de mond gelegd, de dichter E.J. Potgieter liet zijn fantasie de vrije loop in zijn interpretatie van dezelfde passage: de *Liedekens van Bontekoe* (1840). Nadat hij de inlanders eerst nog met een kwartje tevreden kon stellen, wist Bontekoe later het vege lijf slechts te redden door in gezang uit te barsten. Potgieter dichtte de liederen die de schipper in de prauw ten gehore bracht. Wanneer hij ongedeerd uit de prauw is gestapt, schetst Potgieter het volgende roerende tafereel:

> *'Slaapt wel! mijn keel is heesch van 't zingen.'*
> *Dat stiet hij, met een schor geluid,*
> *In 't eind den moeden gorgel uit.*
> *'Tot morgen!' zeiden zij en gingen*
> *Naar hunne loovertenten toe.*
> *Een omtrek nog van Bontekoe:*
> *Hij boog zich voor den Heere neder*
> *Vóór dat de slaap zijne oogen look,*
> *- Een vol gemoed is dubbel teeder -*
> *En Guurtjens beeld verscheen hem weder,*

En voor zijn Guurtjen bad hij ook!

Potgieters romantisering was blijkbaar zo invloedrijk dat Hendrik van Balen het nodig achtte om de lezers van zijn bundel *De Nederlanders in Oost en West* erop te wijzen dat hij zijn werk had ge-

In het eerste deel van '*Het boek voor den zeeman*' nam J.H. van Lennep in 1861 de tekst van het *Journaal van Bontekoe* op.

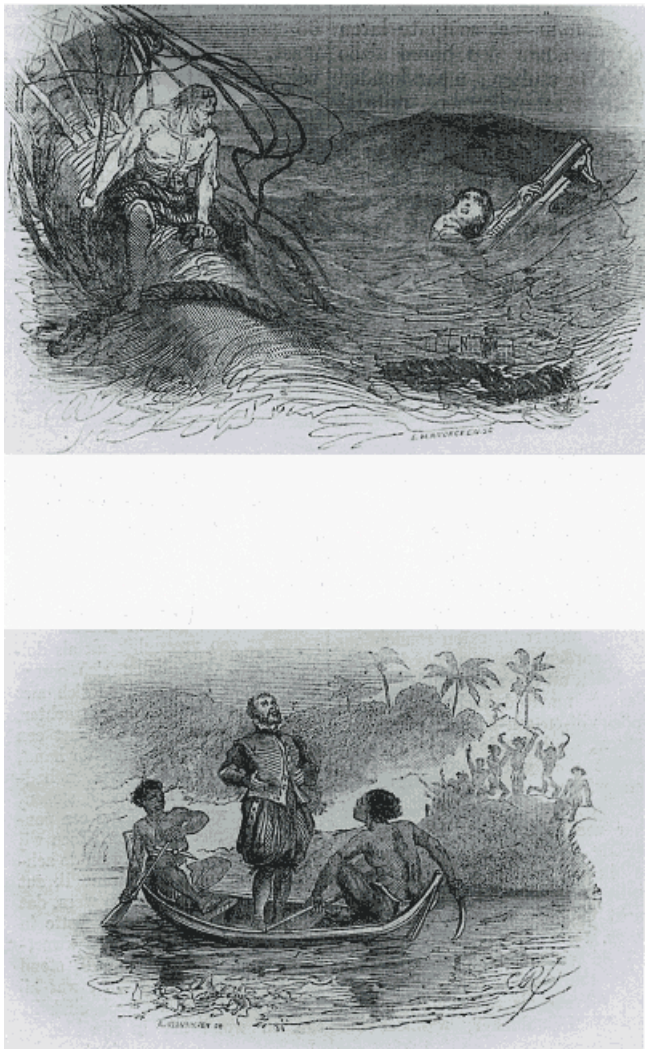

Illustraties uit de uitgave van Van Lennep; Bontekoe en Harmen van Kniphuyzen na de explosie van de NIEUW HOORN en Bontekoe die de inlanders met gezang tot bedaren brengt; staalgravures van E. Vermorcken.

baseerd op het ‘origineele journaal van kapitein Bontekoe en dat derhalve alle feiten zuiver waar zijn’. Hij was niet de enige die teruggreep naar de oorspronkelijke uitgave. In 1861 werd het *Journaal* naar de oude traditie van de vroegere edities uitgegeven in de reeks Jan Davids' Boekekraam. Het verscheen, met andere reisverhalen, als *Het Boek voor den Zeeman*. De bewerker J.H. van Lennep maakte duidelijk welk publiek hem voor ogen stond:

> *Wij wenschen een Boek uit te geven voor den Zeeman (...) een boek, uit de frissche zeelucht geboren: een zoutig boek. Dit kunnen wij. Wij wenschen hem een boek te geven, zoo als den Zeeman lijkt; met groote letters, want hij spelt meer dan hij leest; met stevig papier en omslaanden omslag, want hij heeft knuisten. Wij willen hem een boek geven, dat hem goed doe; dat willen wij!*

Ook in het buitenland bleef Bontekoe in de negentiende eeuw tot de verbeelding spreken. In Duitsland werden enkele nieuwe bewerkingen van het *Journaal* gemaakt en Campe's editie beleefde herdruk na herdruk. In Frankrijk nam Alexandre Dumas het verhaal op in zijn *Les drames de la mer* (1852) en er verschenen tal van compilatie-bundels, zoals *Les naufrages célèbres* (1882) waarin na een korte inleiding enkele passages volgden uit het journaal van ‘Bentékoé’ - zoals de Fransen hem noemden. Ten behoeve van het onderwijs werden in Nederlands Indië een Javaanse (1873) en een Soendanese (1874) bewerking van het *Journaal* gepubliceerd, beide vervaardigd door de Soendanese onderwijzer Radèn Karta Winata. Kort daarop werd bovendien een bekorte vertaling in het Maleis gemaakt door A.F. von de Wall. Waarschijnlijk was ook deze vertaling bestemd voor gebruik in het koloniale onderwijs. Zo kon de Indische jeugd in de eigen taal kennis nemen van de avonturen die Bontekoe zo'n 250 jaar eerder in Indië beleefde.

Een witte raaf

In de twintigste eeuw werden opnieuw geromantiseerde bewerkingen gemaakt die steeds verder afstaan van het oorspronkelijke *Journaal*. Zozeer zelfs, dat het de meeste lezers ontgaat dat aan de verhalen een waargebeurde reis ten grondslag lag. Het bekendste voorbeeld daarvan is natuurlijk Johan Fabricius' *De scheepsjongens van Bontekoe*, waarin Bontekoe door de drie jeugdige hoofdrolspelers naar de achtergrond is verdreven.

Tezelfdertijd ontstond ook een hernieuwde belangstelling voor het oorsponkelijke *Journaal*, ditmaal vanuit een literaire invalshoek. Die interesse was voornamelijk het gevolg van de inspanningen van G.J. Hoogewerff die, overigens vanuit een *historisch* perspectief, in 1915 de eerste

wetenschappelijke teksteditie van het *Journaal* verzorgde. Erg veel literaire waarde werd de reisteksten niet toegedicht, maar Bontekoe beschouwde men vaak als een gunstige uitzondering. Men waardeerde de ongekunsteldheid en de nuchtere verteltrant die de lezer meevoerde naar de roemrijke tijden van weleer.

Vijftien jaar later publiceerde Hoogewerff een herziene editie als opmaat voor de standaarduitgave uit 1952 van de journalen van Bontekoe, in de monumentale reeks *Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging*. Hoogewerff bezorgde niet alleen de volledige tekst van de eerste druk van het *Journaal*, maar ook die van de manuscript-journalen uit het VOC-archief. Jarenlang zou dit de enig verkrijgbare uitgave zijn van de volledige tekst van de journalen.

Hoogewerff baande de weg voor de verspreiding van Bontekoe in velerlei kringen. Letterkundigen bogen zich over de vraag of Bontekoe wel moet worden gezien als de werkelijke auteur van het *Journaal* of dat zijn uitgever, Jan Jansz Deutel, misschien als ghost-writer was opgetreden. Wetenschappers in het buitenland konden hun hart ophalen aan de Engelse vertaling, waarvan in 1929 zowel een Britse als een Amerikaanse editie verscheen. Een Duitse vertaling uit 1972 (herdrukt in 1976) bewijst dat ook in het Duitse taalgebied blijvende belangstelling bestond voor Bontekoe.

Bontekoe, zingend in een prauw, illustratie uit *Willem Ysbrandsz Bontekoe, Een geschiedkundig tafereel voor de Nederlandsche jeugd*, verschenen in 1835.

In eigen land leidde Hoogewerffs editie ook tot Bontekoe's introductie in het onderwijs. Naar het oordeel van het Haagse schoolhoofd J.J. Moerman was het boek naar de vorm weliswaar geen lectuur voor jongens en meisjes, maar naar de inhoud bood het ‘een schat van avonturen om van te smullen’. Hij maakte het boek in 1927 geschikt voor de jeugd en zo verschenen tal van populaire edities van (fragmenten van) het *Journaal* voor het

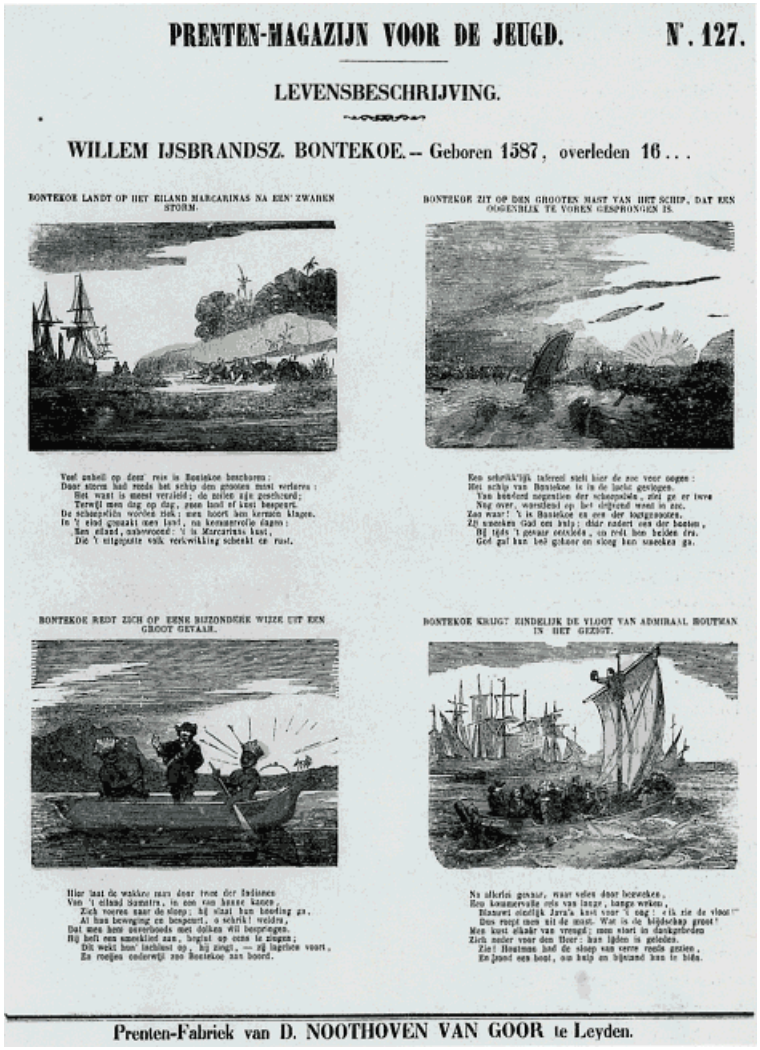

PRENTEN-MAGAZIJN VOOR DE JEUGD. N°. 127.

LEVENSBESCHRIJVING.

WILLEM IJSBRANDSZ. BONTEKOE. – Geboren 1587, overleden 16...

BONTEKOE LANDT OP HET EILAND MARCARINAS NA EEN' ZWAREN STORM.

BONTEKOE ZIT OP DEN GROOTEN MAST VAN HET SCHIP, DAT EEN OOGENBLIK TE VOREN GESPRONGEN IS.

BONTEKOE REDT ZICH OP EENE BIZONDERE WIJZE UIT EEN GROOT GEVAAR.

BONTEKOE KRIJGT EINDELIJK DE VLOOT VAN ADMIRAAL HOUTMAN IN HET GEZICHT.

Prenten-Fabriek van D. NOOTHOVEN VAN GOOR te Leyden.

Kinderprent met de levensbeschrijving van Bontekoe, ca. 1865.

onderwijs, die stuk voor stuk op Hoogewerff waren gebaseerd.

Rob Nieuwenhuis besteedde in zijn *Oost-Indische spiegel* (1972) uitvoerig aandacht aan Bontekoe met zijn unieke combinatie van spektakel en literaire kwaliteit en nam in zijn bloemlezing *Wie verre reizen doet* uiteraard een fragment van het *Journaal* op. Zo vond Bontekoe ook buiten het klaslokaal zijn weg naar het brede publiek. En voor de lezers die met het ouderwetse taalgebruik wellicht moeite hadden, werden de oude bewoordingen vervangen door een moderne spelling.

'De meeste zeventiende-eeuwse schrijvers worden alleen nog maar gelezen door mensen die daarvoor betaald worden', merkte Lennaert Nijgh op in de inleiding bij zijn levendige hertaling van de oorspronkelijke tekst uit 1989. Het *Journaal* is in zijn ogen een witte raaf; een oude tekst die voor de lezers van nu nog altijd te genieten is.

'Alle loffelijcke en ghedenck-waerdige wercken, die door yemandt worden uytgherecht, souden (...) uytghewischt worden, soo die door 't beschrijven niet en wierden bewaert en verbreydt', schreef Jan Jansz Deutel in 1646. De honderden edities, bewerkingen en vertalingen van het *Journaal van Bontekoe* die nu al drieënhalve eeuw talloze lezers weten te boeien, vormen het beste bewijs voor het gelijk van Deutel.

Daar zit een jongensboek in!

Remmelt Daalder

Bij de vierhonderdste geboortedag van Willem IJsbrantsz Bontekoe in 1987, schreef de historicus Roelof van Gelder in *NRC-Handelsblad* een uitvoerig artikel over de Hoornse schipper en zijn journaal. Hij besloot met de constatering dat niet Bontekoe, maar de scheepsjongens met de eer zijn gaan strijken: 'Zij hebben de heldenrol overgenomen. De schipper heeft geen standbeeld, Hajo, Rolf en Padde wel.' Die drie scheepsjongens, bedacht door Johan Fabricius, hebben de historische schipper naar de achtergrond gedrukt, maar hebben er wel voor gezorgd dat het *Journaal van Bontekoe* in deze eeuw nog steeds enige bekendheid geniet.

Fabricius schreef zijn beroemde jongensboek in het begin van de jaren twintig, maar hij was beslist niet de eerste die in Bontekoe's reisverslag aanleiding zag voor een nieuw literair produkt. Het journaal is sedert het einde van de achttiende eeuw vele malen naverteld en bewerkt. Zelfs na de publicatie van *De Scheepsjongens van Bontekoe* in 1924 zijn er nog schrijvers geweest die het aandurfden de rampreis van de NIEUW HOORN om te smeden tot een jongensboek.

Bewerkingen

Toen het *Journaal van Bontekoe* in 1646 in druk verscheen, was ook de jeugd aangewezen op deze uitgave voor volwassenen, want aparte literatuur voor de jeugd bestond nog niet. Pas toen men in de loop van de achttiende eeuw oog kreeg voor de specifieke behoeften van het kind en rekening ging houden met het kinderlijk bevattingsvermogen, kwam er vraag naar jeugdliteratuur. Voor de Duitstalige jeugd bewerkte J.H. Campe het reisverhaal in 1788. Deze uitgave is later ook in andere talen verschenen, zelfs in het Nederlands! De eerste oorspronkelijk Nederlandse jeugd-bewerkingen van het *Journaal* stammen uit het begin van de negentiende eeuw. Alleen het eerste deel van het reisverhaal, over de ongelukkige reis naar de Oost, werd daartoe geschikt geacht. De reden daarvoor zal hebben gelegen in het tegelijkertijd stichtelijke en avontuurlijke karakter van de beschreven gebeurtenissen. In een aantal gevallen wordt het verhaal gepresenteerd in de vorm van een dialoog. De bewerker voert dan een verteller (een onderwijzer of een vader) ten tonele, die het verhaal van Bontekoe aan de lezertjes vertelt. Diens relaas wordt vervolgens doorspekt met leerzame vragen en antwoorden.

Tot in de jaren tachtig hebben de bewerkingen voor de jeugd één ding gemeen: schipper Bontekoe blijft de centrale figuur in het verhaal. Aan hem diende de lezer of luisteraar zich te spiegelen, als voorbeeld van vroomheid of vaderlandsliefde. Dat het voor een kind niet eenvoudig is om zich te identificeren met een figuur van het formaat van Bontekoe, schijnt voor het eerst te zijn doorgedrongen tot de schrijver Jan Hendrik

Drie bronzen scheepsjongens van Bontekoe kijken sinds 1968 uit over de haven van Hoorn. De beeldjes zijn gemaakt door Jan van Druten.

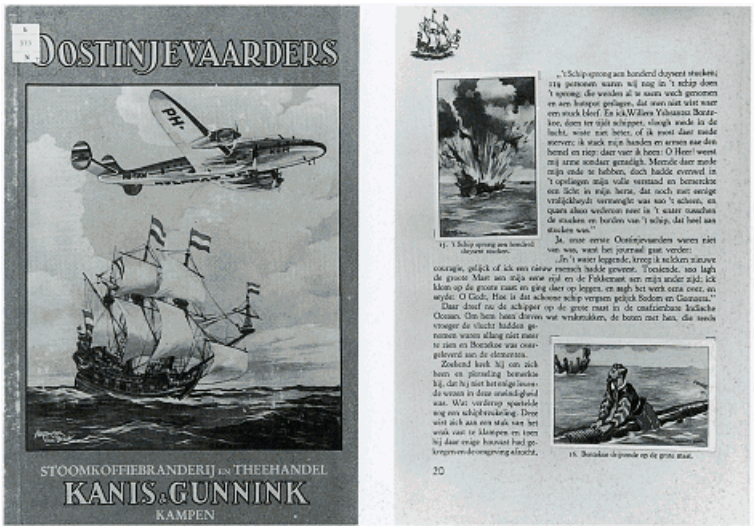

In het album *Oostinje-vaarders, De verbinding tussen Nederland en Indonesië in de loop der eeuwen* uit 1949 wordt het verhaal van Bontekoe naverteld. De plakplaatjes kon men verkrijgen bij pakjes 'KG' koffie en thee, met uitzondering van de goedkoopste soorten. De tekeningen zijn gemaakt door E.M. ten Harmsen van der Beek.

van Balen. In zijn bewerking van het verhaal van Bontekoe, *De schipbreukelingen* (1883), maakte hij vier bemanningsleden tot medehoofdpersonen, naast de schipper. Vijftien jaar na Van Balens boek verscheen opnieuw een bewerking voor de jeugd: *Herman's eerste zeereis*, door A.J. van Rije en E.C. Houbolt, 'Hoofden eener School'. Ook deze schrijvers plaatsten niet Bontekoe, maar een bemanningslid in het centrum van het verhaal. Hoofdpersoon is namelijk de vijftienjarige Herman Kniphuijsen, die aan het begin van het verhaal in de smidse van zijn vader werkt en naar zee wil. Er is drank voor nodig voor zijn vader toestemt, maar dan mag Herman met overbuurman Bontekoe mee naar de Oost.

Van Balen past met zijn hoofdfiguur in een traditie die bijna een cliché is geworden: de 'Hollandsche jongen' die smacht naar vrijheid en het zeegat uit wil. Zijn Herman is hier een treffend voorbeeld van. De naam Kniphuijsen is overigens ontleend aan het oorspronkelijke *Journaal*. Na de ontploffing blijkt Bontekoe niet ver van deze jongen uit Sleeswijk-Holstein in het water te liggen.

Fabricius moet zich door *Herman's eerste zeereis* hebben laten inspireren. Ook een van de hoofdpersonen in *De Scheepsjongens van Bontekoe*, Peter Hajo, werkt in een smidse en ook hij koestert de vurige wens om het ruime sop te kiezen. Gelet op het grote succes van het boek van Johan Fabricius is het verbazingwekkend dat er ook nadien nog pogingen zijn ondernomen om het *Journaal van Bontekoe* tot een jeugdroman om te werken. Toch durfde Max van Amstel het aan om de reis van Bontekoe niet minder dan tweemaal tot onderwerp van een nieuw verhaal te maken. In 1938 publiceerde hij *Straat Soenda*. In dit boek is de held een jongen, Huib Keelemeyn, die aan land allerlei baantjes heeft gehad. Maar uiteraard wil ook deze Hollandsche jongen weer niets liever

Max van Amstel bewerkte het *Journaal* tot een jongensboek onder de titel *Straat Soenda*, met illustraties van C. Boost. Het verscheen in 1938 in de goedkope serie De Nederlandsche Jeugd-bibliotheek.

dan: naar zee. Ook Van Amstels hoofdfiguur is niet geheel fictief: in het *Journaal* is Keelemeyn de botteliersmaat die de brand op de NIEUW HOORN veroorzaakt. In 1941 verwerkte Van Amstel het verhaal nog een keer, nu tot een boek voor rijpere lezers: *Het schip Nieuw-Hoorn*, waarin ditmaal Bontekoe zelf de hoofdfiguur is. De reis van Bontekoe is daarna nog één keer onderwerp van een jongensboek geweest. De meest recente bewerking van het *Journaal* stamt uit 1973, toen in de serie 'Zegel-Vikings' *Bontekoe en het brandende schip* verscheen, van de hand van Leopold Vermeiren. Diens helden, met de eigentijdse namen Henk en Erik, klimmen op van verstekelingen tot ... scheepsjongens van Bontekoe! De gelijkenis tussen de verschillende twintigste-eeuwse versies is treffend. Alle geven de jonge lezer de mogelijkheid de reis van Bontekoe mee te beleven aan de hand van een leeftijdgenoot.

Dat de jeugdige Fabricius zelfs het thema van de onwillige smidsleerling overnam van Van Rije en Houbolt, zij hem vergeven, at was het alleen maar omdat zijn bewerking van het *Journaal* alle andere in de schaduw stelt.

Timide staan scheepsjongens Henk en Erik voor schipper Bontekoe; illustratie uit *Bontekoe en het brandende schip* door Leopold Vermeiren, 1973.

Johan Fabricius

De Scheepsjongens van Bontekoe is slechts een van de ruim honderd boeken die Johan Fabricius (1899-1981) op zijn naam heeft staan. Dat hij zo met dit jongensboek is vereenzelvigd, heeft hem later wel eens dwars gezeten, genegeerd als hij zich voelde door de literaire kritiek. Fabricius was nog voor in de twintig toen zijn vader hem een editie van het journaal in handen gaf met de woorden 'Jo, daar zit een leuk jongensboek in!' Dat zou een understatement van formaat blijken te zijn.

Dat zowel vader als zoon Fabricius wat zagen in het *Journaal* had ook te maken met hun achtergrond. Johan Fabricius werd namelijk in 1899 geboren te Bandoeng,

als zoon van de journalist en toneelschrijver Jan Fabricius. Teruggekeerd in Europa in 1914 bezocht Johan onder meer de Haagse Kunstacademie. Zijn dubbeltalent, schrijver en tekenaar, is ook in een aantal jeugdboeken terug te vinden. Zowel voor zijn eerste jeugdboek *Eiko van de Reigershof* (1922) als voor *De Scheepsjongens van Bontekoe* maakte Fabricius zelf de illustraties, net als voor een aantal van zijn latere kinderboeken. In de zevende druk van de *Scheepsjongens* (1956) zijn Fabricius' tekeningen vervangen door illustraties van Hylke van der Harst. Bij de volgende druk maakte deze al plaats voor Dick de Wilde, wiens tekeningen de tekst tot op heden verluchten.

Het kostte de jonge auteur nogal wat moeite om zijn boek ook uitgegeven te krijgen. Bescheiden waren zijn eisen dan ook allerminst: voor vijfduizend gulden ineens was hij bereid om het auteursrecht af te staan aan uitgeverij Leopold. Directeur Van Oss weigerde en ontving vervolgens een briefje van Fabricius met de volgende tekst: 'Na een ding- en pingelgesprek met de heer Van Oss zie ik hierbij van de uitgave bij uw firma af'. Maar andere uitgevers bleken het boek te dik en dus te duur te vinden. Fabricius kwam tenslotte toch tot overeenstemming met Van Oss: duizend gulden plus royalties. Naar snel zou blijken een slechte deal voor Leopold: 'Achteraf gezien was het véél voordeliger voor Leopold geweest om me die vijf mille te geven, want er zijn nu tien drukken geweest' vertelde Fabricius in 1968 tevreden aan Vrij Nederland-journalist D.F. van de Pol. De eerste druk telde bijna 600 bladzijden en een gebonden exemplaar kostte *f* 4,75, in die dagen een dagloon van een doorsnee zeeman. Het boek beleefde desondanks druk op druk. In 1994 ver-

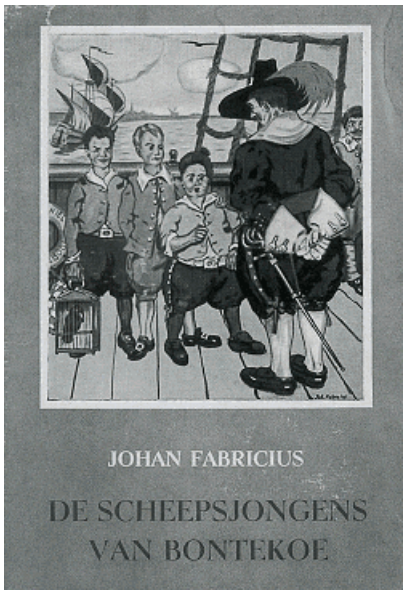

Omslag van de oudste drukken van *De Scheepsjongens van Bontekoe*, getekend door de schrijver, Johan Fabricius. Links aan de verschansing is een reddingboei te zien, een voorwerp dat op zeventiende-eeuwse schepen niet te vinden was!

BONTEKOE
IK.. IK GA NIET MEER TERUG- 'K WIL NAAR MIJN MOEDER!
OCH, OGAR MOET ER EEN NAAR Z'N MOESSIE? WIL JE EEN ZUIGDOT, PAOOE?
IK WIL NIET DAT U MEE TERUG GAAT IK VIND DE WEG ALLEEN..
NEE NEE DOLIMAH, WE BRENGEN JE TOT SALEIMAH JIJ HEBT HUNDERD DAG LEVEN GEKREGEN
'S NACHTS, ALS DE JONGENS SLAPEN STAAT DOLIMAH OP

Eind jaren vijftig verscheen *De Scheepsjongens van Bontekoe* als stripverhaal in een aantal dagbladen. Piet Wijn maakte de tekeningen.

scheen de 21ste, nog altijd bij Leopold. De uitgever schat dat er alleen al in Nederland 250.000 exemplaren zijn verkocht. Bovendien verschenen vertalingen in het Duits (al in 1926), Engels, Frans, Tsjechisch, Slowaaks, Fins, Zweeds en Noors.

Johan Fabricius heeft het zelfs nog mogen beleven dat de *Scheepsjongens* op hun beurt zijn bewerkt. In de jaren vijftig verscheen het boek als dagelijks stripverhaal in onder meer *Het Vrije Volk* en *Trouw*. De tekeningen zijn gemaakt door Piet Wijn. In het seizoen 1969-1970 is het verhaal in vele afleveringen van zeven minuten door Coen Flink op de NCRV-televisie verteld. De schrijver zelf heeft daarvoor de tekst enigszins bewerkt en ingekort. Gelijktijdig werd het stripverhaal opnieuw - ditmaal in kleur - uitgegeven in de serie Televisie-favorieten. Zo beroemd was het jongensboek inmiddels geworden dat de uitgever, de Nederlandse Rotogravure Mij. in Amsterdam, het niet nodig vond de schrijver van het origineel te vermelden!

Het verhaal

In zijn bewerking van het *Journaal* gebruikt Fabricius, net als zijn voorgangers, uitsluitend het eerste deel van de reis, de rampzalige tocht naar Azië. Bontekoe's latere reizen laat hij achterwege.

De vijftiende druk van *De Scheepsjongens van Bontekoe* (1977), met omslagontwerp door Dick de Wilde.

De belangrijkste verandering ten opzichte van het origineel is de toevoeging van de scheepsjongens, Peter Hajo, Padde Kelemeijn en Rolf Romeyn. Niet schipper Bontekoe, maar deze drie zijn de hoofdfiguren van het boek.

De Scheepsjongens van Bontekoe bestaat uit twee delen. Het eerste deel, ruwweg de helft, loopt parallel aan het zeventiende-eeuwse journaal. Het tweede deel daarentegen is geheel bedacht door Johan Fabricius. In deel 1 vlecht de schrijver de belevenissen van de scheepsjongens behendig door de feiten van het originele *Journaal* heen. Alle details kloppen: de datum van vertrek, de route, ontmoetingen met andere schepen, het weer en de wind. Regelmatig neemt de schrijver tekstfragmenten vrijwel letterlijk over: ‘De negende dag dat de Nieuw-Hoorn voor Sante Marie lag, was al het volk genezen en men ging welgemoed onder zeil, vertrouwende dat de voorraad vers voedsel toereikend zou zijn. Men koerste eerste zuidoostwaarts tot op 33^{o} en wendde de steven daarna noordoost naar Soenda.’ De overeenkomstige passage in het *Journaal* luidt: ‘Den 9. dagh dat wy daer gelegen hadden, ons volck als geseyt fris en gesont wesende, krengden wy ons schip op zijd, soo veel als wy konden, en maeckten 't onder schoon met verckenen en schrobben, en gingen 't seyl; liepen om de Zuyd tot op de hoogte van 33 graden, wenden als doen weder Oostwaert over en stelden onse koers doen na de Straat van Sunda toe.’

Het merendeel van de belevenissen aan boord is niet terug te vinden in het *Journaal*, maar regelmatig komen feiten en fantasie weer bijeen. Bijvoorbeeld op de rampzalige negentiende november 1619, wanneer het schip in brand raakt en ontploft. ‘De botteliers-maet, daer de brandt deur quam, was van Hoorn en was genaemt Keelemeyn’ schrijft Bontekoe onder meer. En bij

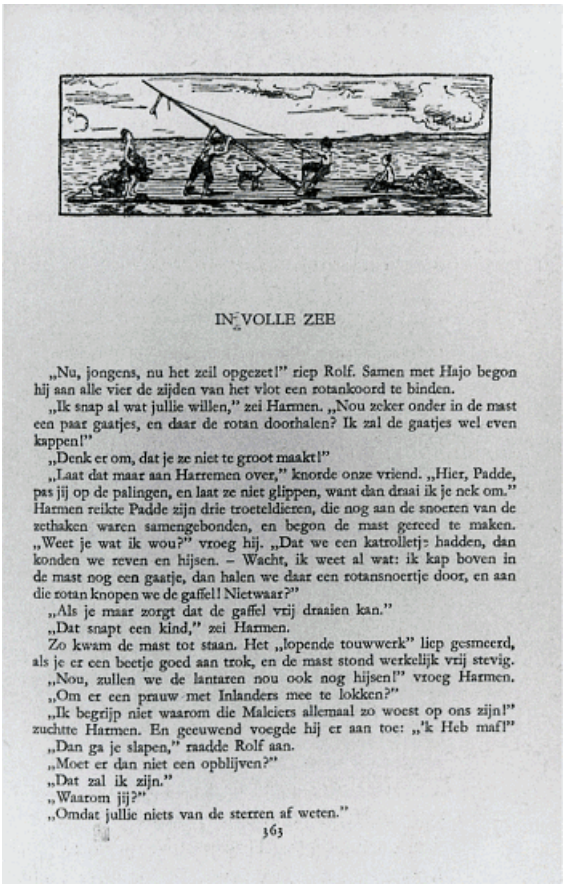

IN VOLLE ZEE

„Nu, jongens, nu het zeil opgezet!" riep Rolf. Samen met Hajo begon hij aan alle vier de zijden van het vlot een rotankoord te binden.

„Ik snap al wat jullie willen," zei Harmen. „Nou zeker onder in de mast een paar gaatjes, en daar de rotan doorhalen? Ik zal de gaatjes wel even kappen!"

„Denk er om, dat je ze niet te groot maakt!"

„Laat dat maar aan Harremen over," knorde onze vriend. „Hier, Padde, pas jij op de palingen, en laat ze niet glippen, want dan draai ik je nek om." Harmen reikte Padde zijn drie troeteldieren, die nog aan de snoeren van de zethaken waren samengebonden, en begon de mast gereed te maken. „Weet je wat ik wou?" vroeg hij. „Dat we een katrolletje hadden, dan konden we reven en hijsen. – Wacht, ik weet al wat: ik kap boven in de mast nog een gaatje, dan halen we daar een rotansnoertje door, en aan die rotan knopen we de gaffel! Nietwaar?"

„Als je maar zorgt dat de gaffel vrij draaien kan."

„Dat snapt een kind," zei Harmen.

Zo kwam de mast tot staan. Het „lopende touwwerk" liep gesmeerd, als je er een beetje goed aan trok, en de mast stond werkelijk vrij stevig.

„Nou, zullen we de lantaren nou ook nog hijsen!" vroeg Harmen.

„Om er een prauw met Inlanders mee te lokken?"

„Ik begrijp niet waarom die Maleiers allemaal zo woest op ons zijn!" zuchtte Harmen. En geeuwend voegde hij er aan toe: „'k Heb maf!"

„Dan ga je slapen," raadde Rolf aan.

„Moet er dan niet een opblijven?"

„Dat zal ik zijn."

„Waarom jij?"

„Omdat jullie niets van de sterren af weten."

363

De scheepsjongens steken op een vlot Straat Soenda over; één van de vele vignetjes waarmee Fabricius zijn boek illustreerde.

Fabricius is het inderdaad de dikke Padde Kelemeijn, een van de scheepsjongens, die de brand veroorzaakt. Wanneer na de ontploffing de boot met overlevenden uiteindelijk Sumatra bereikt, begeeft Bontekoe zich met ‘vier maets’ naar een inlands dorp. In het *Journaal* vertelt de schipper hoe hij daar een buffel koopt die zich echter niet laat vangen. ‘Hierover baden my de vier voorschreven maets, of ick wilde toestaen, dat sy die nacht daer mochten blijven, inbrenghende dat sy 's nachts, alst beest soude sitten, het wel souden krijghen.’ Fabricius plaatst in zijn bewerking de scheepsjongens, inclusief koksmaat Harmen van Kniphuyzen, in de plaats van dit viertal, dat door Bontekoe wordt achtergelaten. Het tweede deel van het boek beschrijft de avontuurlijke tocht van de scheepsjongens door de binnenlanden van Sumatra. Het lieftallige inlandse meisje Dolimah is daarbij hun gids, tot het moment dat de jongens per vlot oversteken naar Java. Pas aan het einde van het tweede boek worden de scheepsjongens herenigd met Bontekoe, die inmiddels veilig in Batavia is gearriveerd. Hier valt de verhaallijn van het jongensboek nog eenmaal samen met de chronologie van het *Journaal*, Het is dan begin 1620 en de schipper staat op het punt op een ander schip (de BERGERBOOT) vanuit Batavia naar Ternate te varen, een gegeven dat ook in het *Journaal* is terug te vinden. Na een kop koffie ‘met een plak koek erbij’ in de schippershut, nemen de jongens afscheid van Bontekoe. Dan reizen ze op een ander schip terug naar Hoorn, met uitzondering van Rolf, die bij Bontekoe blijft.

Reacties

Weinig boeken zijn zo geprezen als de *De Scheepsjongens van Bontekoe*. Miep Diekmann schreef in

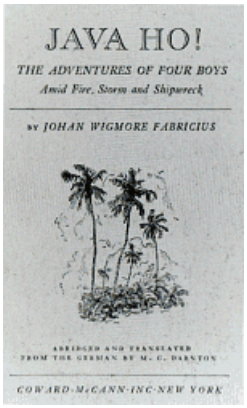
JAVA HO!
THE ADVENTURES OF FOUR BOYS
Amid Fire, Storm and Shipwreck
by JOHAN WIGMORE FABRICIUS
ABRIDGED AND TRANSLATED
FROM THE GERMAN BY M. C. DARNTON
COWARD-McCANN-INC·NEW YORK

Omslag van *Java Ho!*, de Amerikaanse editie van de *Scheepsjongens*, die in 1933 voor het eerst verscheen. Uit de ondertitel blijkt dat de schrijver Harmen van Kniphuyzen ook als (vierde) scheepsjongen beschouwde.

1961 over het boek: ‘Fabricius heeft als jongeman indertijd de avonturen van Peter Hajo, Rolf en Padde zo dramatisch weten te laden, dat jonge en oudere lezers van dit boek er alleen maar met glinsterende ogen over kunnen spreken’ (*Haagse Courant*, 19 januari 1961).

Toch zijn er ook wel kritische geluiden te horen geweest. In *De Maasbode* van 31 januari 1925 werd de eerste druk besproken. De recensent achtte het boek niet erg geschikt voor de jeugd: ‘De in den grond goede karakters der ruwe Hollandsche zeerobben, door Fabricius, die zich in dit geval meer een vlot en boeiend schrijver dan een perfect paedagoog voor onze Nederlandsche jeugd toont, in zijn boek ten toneele gevoerd, zullen alleen de ouderen ten volle kunnen waardeeren’. En het ‘liefdesthema’ (bedoeld worden de licht-erotische passages waarin Dolimah een rol speelt) acht het katholieke dagblad ‘voor een jongensboek ongeschikt’. Heel anders is de kritiek in de jaren zeventig. In de voorlichting aan bibliotheken bij de 15de druk in 1977 meent de recensent dat het boek de tand des tijds weliswaar goed heeft doorstaan, maar zij kan niet nalaten te vermelden dat Fabricius ‘nauwelijks kritiek levert op onze “Hollandse daden” in Indië’. Deze uitingen van politieke correctheid zijn in die jaren wel vaker te lezen in commentaren op herdrukken.

Enigszins verwant hieraan is de constatering van Lea Dasberg in *Het Kinderboek als opvoeder, een onderzoek naar de pedagogische normen en waarden in het historische kinderboek in Nederland* (1981). Van de 150 geanalyseerde titels noemt zij *De Scheepsjongens van Bontekoe* ‘een van de meest racistische boeken’. Citaten moeten deze met enige wellust gedane uitspraak staven. En inderdaad, de ruwe zeebonken laten zich nogal eens laatdunkend uit over ‘gepolitoerde nikkers’, ‘koffienikkers’ die zo zwart zijn als een laars, en net als in het journaal is Bontekoe wel eens wantrouwig over de hoffelijkheid van sommige Aziaten. ‘Swarten’ is ook de gebruikelijke aanduiding in de oertekst, wanneer het om uitheemse volkeren gaat. Maar maakt dat het boek van Fabricius tot een racistisch produkt? Het lijkt erop dat de schrijfster van deze studie wel erg scherpe normen en waarden hanteert bij de beoordeling van een jongensboek uit 1924! Had Dasberg de beschrijving van Dolimah aangehaald (‘Het kopje vormde een prachtig ovaal; de oortjes, lipjes, het neusje waren fijner dan Padde ze ooit gezien had...’) dan had zij met evenveel recht kunnen

vaststellen dat Fabricius juist veel respect had voor de bevolking van Indië, een mening die heel wat dichter bij de waarheid ligt!

Literaire helden

De scheepsjongens zijn literaire helden geworden. Net als de figuren uit de Camera Obscura, Dik Trom en Anton Wachter hebben ze zelfs hun monument gekregen. Wat is de oorzaak van die roem?

De schrijver Willem van Toorn heeft in *Dat was nog eens lezen!* (1972) zijn liefde voor dit boek trachten te verklaren. Belangrijke eigenschappen van het verhaal vindt hij de omvang en het werkelijkheidsgehalte. Beide ondersteunen voor hem de belangrijkste boodschap van *De Scheepsjongens*: 'Holland was het centrum van de wereld, alles buiten Holland was een soort bizar prentenboek vol dreigende schoonheid, monsters, bodemloze zeeën en oerwouden vol slangen, gluiperige Spanjaarden en trouweloze heidenen.'

Johan Fabricius beschouwde de dikte van het boek ook zelf als een positieve eigenschap. In een

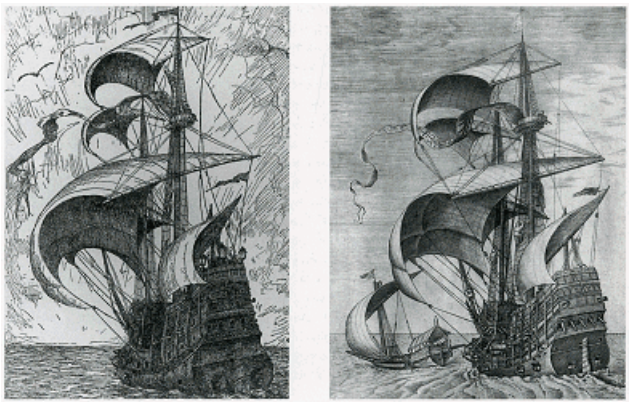

Fabricius' tekening van de NIEUW HOORN voor de eerste drukken van de *Scheepsjongens* was gebaseerd op een gravure van een oorlogsschip die Frans Huys rond 1560 mankte naar Pieter Brueghel.

brief aan de schrijver A.J. Barnouw schrijft hij in 1925: ‘Ik houd den kloeken vorm van het werk zeer stellig voor een charme’ en in dezelfde brief heeft hij het over het ‘behaaglijk uitgesponnene van Bontekoe’. Bij het werkelijkheidsgehalte van Fabricius' versie van het *Journaal* zijn echter wel een paar kanttekeningen te plaatsen. Hij houdt zich inderdaad keurig aan de beschrijvingen van de feiten zoals die in 1646 voor het eerste werden gepubliceerd. Toch lijkt Fabricius verder nauwelijks research te hebben gedaan, zulks in tegenstelling tot oudere collega's als Joh. H. Been en Johan Kievit. Al in de namen van de scheepsjongens is dat merkbaar: in de zeventiende eeuw heetten Hollandse jongens - net als in 1924 - Willem, Jacob of Kees, maar niet Hajo (wiens achternaam in de loop van het verhaal een voornaam wordt), Rolf of Padde! En koffiemolens,

Voor de zoste druk van *De Scheepsjongens van Bontekoe* (1992), ontwierp Fiel van der Veen het omslag. De illustraties bij de tekst zijn nog altijd van Dick de Wilde.

reddingboeien of bemanningsverblijven met lange tafels en kroezen bier trof je al evenmin aan op een Oostindiëvaarder in 1619. Geen kind zal zich natuurlijk hebben gestoord aan zulke slordigheden, maar ze bewijzen wel dat het hoogstens de *schijn* van waarheidsgetrouwheid geweest kan zijn die het boek tot zo'n succes maakte.

Belangrijkste succesfactor is de overtuigende verteltrant van Johan Fabricius. Zijn methode is niet nieuw. Er zijn tientallen boeken geschreven over avontuurlijke scheeps- en kajuitjongens, die meereisden met helden als Tromp, De Ruyter en Piet Heyn. Fabricius' scheepsjongens zijn echter geen houten Klazen, zoals in andere bewerkingen van het Journaal, maar jongens met wie de lezer zich kan identificeren, met goede en slechte eigenschappen en om wie je af en toe kunt lachen. Hun karakters lopen zeer uiteen: Hajo is intelligent en ondernemend, Padde onhandig en dik, en Rolf ernstig en bedachtzaam. Het boek is verder dicht bevolkt met schilderachtige figuren die sappige gesprekken voeren en ondanks hun ruwe bolsters vrijwel allen een blanke pit blijken te hebben.

De Scheepsjongens van Bontekoe bevat bovendien tal van sentimentele passages, die het bij de jeugdige lezer doorgaans goed doen. Wie kan met droge ogen lezen over het sterfbed van Lijsken Cocs, (‘t Zou beroerd voor m'n moeder zijn als ik d'r an ging. Ik had 'r van deze reis 'n mooie cent kunnen thuis brengen ...’) of over het afscheid van Dolimah? Al die elementen maken *De Scheepsjongens* een boek om in te wonen, een wereld waarin een kind zich - ondanks de bloedstollende avonturen - veilig voelt. Want, zoals Willem van Toorn terecht opmerkt, er is steeds de zekerheid ‘dat Batavia bereikt zou worden en later Hoorn, waar moeder wachtte bij het vuur. En als je goed leerde lezen en schrijven, werd je stuurman’, net als Hajo.

Verantwoording

Dit boek is één van de drie Bontekoe-publikaties die in 1996 verschijnen ter gelegenheid van de 350ste verjaardag van het *Journaal*. De Bontekoe-werkgroep van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging stelde een bibliografie samen onder de titel *Iovrnael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn. Descriptieve bibliografie 1646-1996*, onder redactie van Garrelt Verhoeven en Piet Verkruijsse, Zutphen 1996. Hierin zijn alle edities van het *Journaal* en de belangrijkste bewerkingen opgenomen. Twee inleidende artikelen behandelen de publikatiegeschiedenis van het *Journaal* Als bijlage is een overzicht opgenomen van archivalia betreffende Bontekoe en zijn reizen in dienst van de VOC.

Stichting Terra Incognita verzorgde een nieuwe editie van de eerste druk van het *Journaal* onder de titel *Journael ofte gedenckwaerdige beschrijvingbe. De wonderlijke avonturen van een schipper in de Oost, 1618-1625*. Ingeleid en van commentaar voorzien door Vibeke Roeper, Amsterdam 1996.

De belangrijkste bronnen voor *Schipper Bontekoe* waren het *Journaal van Bontekoe*, G.J. Hoogewerffs inleiding op zijn editie uit 1952 en al dan niet gepubliceerde archivalia uit het VOC-archief te 's-Gravenhage, het gemeente-archief Hoorn en het gemeente-archief Amsterdam. In 1989 schreef Piet Boon een artikel over de Hoornse jaren van Bontekoe, waarin de belangrijkste Hoornse archivalia worden aangehaald. Tessa van der Putten wees op het bestaan van het grafschrift op Bontekoe, dat is opgenomen in *Koddige en Ernstige opschriften, op Luyffens, Wagens, Glazen, Uythangborden, en andere Taferelen*, Amsterdam, Jeroen Jeroense, 1682.

Een compleet overzicht van archiefstukken over Willem IJsbrantsz Bontekoe en zijn reizen in dienst van de VOC, samengesteld door Tessa van der Putten en Vibeke Roeper, is te vinden in de *Descriptieve bibliografie 1946-1996* onder redactie van Garrelt Verhoeven en Piet Verkruijsse, Zutphen 1996.

Een halve eeuw reizen in druk is gebaseerd op de doctoraalscriptie *Journalen ter zee ende reysen te lande. De produktie van gedrukte teksten over reizen naar Oost-Indië (1595-1700)* die Vibeke Roeper in 1991 schreef. Aanvullend onderzoek werd verricht in het VOC-archief te 's-Gravenhage en de reistekstencollectie van het Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam.

Voor *Held in een bloedstollend drama* is gebruik gemaakt van G.J. Hoogewerffs inleiding in de standaardeditie van het *Journaal van Bontekoe* uit 1952, voor wat betreft de verhouding tussen de oorspronkelijke tekst en de bewerking. De enige die aandacht besteedt aan de stijl van het *Journaal* is G.A. van Es, in: *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, dl. 4, pp. 231-236.

De eigenhandig door Bontekoe geschreven brief aan Jan Pieterszoon Coen is uitgegeven door L. Koelmans onder de titel ‘Bontekoe zelf’ in *De Nieuwe Taalgids* 56 (1963), pp. 153-158. Omwille van de leesbaarheid is hier de interpunctie aangebracht, die in het oorspronkelijke handschrift ontbreekt.

Over het boekenbezit van Bontekoe, waaruit zijn remonstrantse achtergrond blijkt, werd voor het eerst geschreven door B. van Selm in *Inzichten en vergezichten*,

Amsterdam, 1992, pp. 96-107. Over Deutel en de Hoornse rederijkers zie *Wilt Hooren 't Woort, Boekdrukkerij en uitgeverij in Hoorn voor het jaar 1700*, pp. 41-42 en P. Visser, 'Doopsgezinde rederijkersactiviteiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Hoorn, De Rijp en Rotterdam' in *Doopsgezinde bijdragen* 16 (1990), pp. 11-38.

Het verhaal van een boek, 1646-1996 is gebaseerd op de publikatiegeschiedenis van het *Journaal van Bontekoe*, zoals die in twee artikelen is opgenomen in: *Iovrnael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn. Descriptieve bibliografie 1646-1996* (Zutphen 1996). Zie voor de oude periode: Garrelt Verhoeven & Piet Verkruijsse, 'De vele gezichten van Bontekoe. Een publikatiegeschiedenis van het *Journaal van Bontekoe* in de zeventiende en achttiende eeuw' en voor de moderne tijd: B.P.M Dongelmans & H.W. de Kooker, 'Een boek van de gansche natie. Het journaal in de negentiende en twintigste eeuw'. Het vooronderzoek voor de bibliografie werd verricht door Mariska van Lemel in het kader van haar doctoraalscriptie *Bontekoe in veelvoud. Een bibliografie van het reisjournaal van Willem Ysbrantsz. Bontekoe, over de periode 1646-1810*. 2 dln. (Rijksuniversiteit Leiden, 1995).

Daar zit een jongensboek in! is voor een deel gebaseerd op onderzoek dat werd verricht door A.V.Y. Peters-Broekhoff. Haar doctoraalscriptie *Ook de Jeugd vaart mee* (Vrije Universiteit, Amsterdam 1995) was geheel gewijd aan de bewerkingen van het *Journaal van Bontekoe*.

Voorts werden geraadpleegd:

Knipselarchief Uitgeverij Leopold, Amsterdam;
Knipselarchief Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 's-Gravenhage;
Collectie Johan Fabricius, Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 's-Gravenhage.

Gebruikte literatuur

Blussé, Leonard, *Tribuut aan China, vier eeuwen Nederlands-Chinese betrekkingen*, Amsterdam 1989.

Boek Ahoy! Stormen, zeeslagen en andere ontberingen binnen de kaft van het Nederlandse kinderboek, C.M.W. Kluts en M. van Eunen (red.), Amsterdam 1992.

Bontekoe, Willem IJsbrantsz, *Journalen van de gedenckwaerdige reijsen van Willem Ijsbrantsz. Bontekoe. 1618-1626*,
G.J. Hoogewerff (ed.), 's-Gravenhage 1952, Werken uitgegeven door de Linschoten Vereeniging, Deel 54.

Boon, P., 'Leven en werken van Willem IJsbrantsz. Bontekoe', in: Lennnaert Nijgh, *Het Journaal van Bontekoe*. Schoorl 1989, p. 137-142.

Boxer, C.R., *Fidalgos in the Far East 1550-1770, fact and fancy in the history of Macao*, Den Haag 1948.

Brozius, John, 'Willem Ysbrandtsz. Bontekoe', in: *West-Friesland Oud en Nieuw*, 61 (1994) p. 65-73.

Colenbrander, H.T., *Koloniale geschiedenis*, 's-Gravenhage 1925-1926, 3 delen.

Daalder, D.L., *Wormcruyt met suycker. Historisch-critisch overzicht van de Nederlandse kinderliteratuur met illustraties en portretten*, Amsterdam 1950.

Dasberg, Lea, *Het kinderboek als opvoeder. Twee eeuwen pedagogische normen en waarden in het historische kinderboek in Nederland*, Assen 1981.

Dat was nog een lezen!, Amsterdam 1972.

Fabricius, Johan, *De scheepsjongens van Bontekoe*, 21ste dr. Amsterdam 1992. (1ste dr. 1924)

Gaastra, F.S., *De geschiedenis van de VOC*, Zutphen 1991.

Gelder, Roelof van, '"Aen hondert duysent stucken", Het scheepsverhaal van Schipper Bontekoe', in: *NRC-Handelsblad (CS), 24-12-1987*.

Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden, F. Baur e.a. (red.) 's-Hertogenbosch 1939-1952, 9 delen, deel 4, p. 231-236.

Groenveld, W.P., *De Nederlanders in China, eerste stuk. De eerste bemoeiingen om den handel in China en de vestiging in de Pescadores, 1601-1624*,
's-Gravenhage 1898.

De Hele Bibelebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden, Amsterdam 1989.

Iovrnael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische Reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn. Descriptieve bibliografie 1646-1996, G. Verhoeven en P.j. Verkruijsse (red.), Zutphen 1996.

Jonge, J.C. de, *Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen*, 2e dr., Haarlem 1858-1862, 5 delen.

Knuvelder, G., *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*, 5e herz. druk, 's-Hertogenbosch, 1970-1976, 4 dln.

Koelmans, L., 'Bontekoe zelf', in: *De Nieuwe Taalgids* 56 (1963), p. 153-158.

Lesger, *C.M., Hoorn als stedelijk knoopunt. Stedensystemen tijdens de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd*, Hilversum 1990.

Nederlandse Literatuur, een geschiedenis, M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (red.), Groningen 1993.

Schram-van Gulik, L., ‘De aardse goederen van schipper Willem IJsbrantszoon Bontekoe’, in: *Oud Hoorn* Jrg. 16 (1994) nr. 1 (maart), p. 3-10.
Schram-van Gulik, L., ‘Bontekoe's rijke boedel met “costelijck” bezit uit Oost-Indië’, in: *Oud Hoorn* Jrg. 16 (1994) nr.2 (juni), p. 50-56.
Selm, Bert van, *Inzichten en vergezichten, zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel*, Amsterdam 1992.
Visser, P., ‘Doopsgezinde rederijkersactiviteiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Hoorn, De Rijp en Rotterdam’, in: *Doopsgezinde bijdragen* 16 (1990), p. 11-38.
Vrijman, *L.C., Kaapvaart en zeerooverij, uit de geschiedenis van de vrije nering*, Amsterdam 1938.
Wilt hooren 't Woort. Boekdrukkerij en uitgeverij in Hoorn voor het jaar 1700, 's-Gravenhage 1979.

Personalia

Karel Bostoen (1942) doceert Nederlandse letterkunde uit de periode 1500-1800 aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij publiceerde enkele boeken en zeer vele artikelen op dit terrein. Onlangs verscheen van hem een bewerking van Gerrit de Veers relaas van de reis van Willem Barentsz, onder de titel *Nova Zembla, de hel van het noorden* (Bulkboek, 1994), waaraan ook een aflevering van de Nederlandse Onderwijs Televisie was gewijd, getiteld *Schrijvers over zwervers*.

Remmelt Daalder (1949) is historicus en conservator van het Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam. Hij publiceerde artikelen over de geschiedenis van Haarlem en Rotterdam, over industriële archeologie en passagiersschepen. In 1995 verscheen *Van havenstad tot havenregio. De Amsterdamse havens 1945-1995* (Amsterdam Ports Association, 1995).

Vibeke Roeper (1965) is historisch-letterkundige en bestuurslid van de Linschoten-Vereeniging en Stichting Terra Incognita; twee organisaties die (her)uitgaven van Nederlandse historische reisteksten verzorgen. Zij publiceerde onder meer over de schipbreuk van de BATAVIA (Walburg Pers 1993 en Bataafsche Leeuw 1995) en samen met Diederick Wildeman over Nederlandse ontdekkingsreizen en de reizen van Willem Barentsz.

Garrelt Verhoeven (1966) is als assistent-in-opleiding verbonden aan de Vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Leiden en werkt aan een proefschrift over de Haarlemse boekcultuur in de zeventiende eeuw. Hij publiceerde onder meer over de uitgeversstrategie van de Amsterdamse boekdrukker en boekverkoper Gillis Joosten Saeghman in *Literatuur* en *Quaerendo* en over de katholieke Haarlemse boekverkoper Claes Braau in *Historisch Tijdschrift Holland*.

Diederick Wildeman (1960) is bibliothecaris van het Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam. Hij publiceerde over Portugese ontdekkingsreizen en de scheepsbouwboeken van Nicolaas Witsen. Samen met Vibeke Roeper schreef hij *Ontdekkingsreizen van Nederlanders, 1590-1650* (Kosmos 1993) en *Om de Noord!* (SUN 1996) over Willem Barentsz' reizen naar het noorden en de overwintering op Nova Zembla.

Illustratieverantwoording

Afbeeldingen uit boeken die zijn opgenomen in de Bontekoebibliografie uit 1996 (*Iovrnael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn. Descriptieve bibliografie 1646-1996*, onder redactie van Garrelt Verhoeven en Piet Verkruijsse, Zutphen 1996) zijn voorzien van de aanduiding BB, met daarachter het nummer in de bibliografie, bijvoorbeeld: BB 1646-01. Reproduktiefotografie: Bart Lahr en Raymond Harper.

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage: p. 16, 24, 27, 44, 45.
Archiefdienst Westfriese Gemeenten, Hoorn: p. 9, 31, 32, 33, 47.
Gemeentelijke Archiefdienst Breda: p. 63 (BB 1655-01).
Tekening Armand Haye: p. 17, 25.
Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde: p. 78, 83, 85, 90.
Foto Bart Lahr: p. 11, 34, 42, 82.
Maritiem Museum Prins Hendrik, Rotterdam: p. 56 (BB 1646-1648-01).
Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam: p. 10, 12, 14, 18 (BB 1646-01), 20 (idem), 22 (idem), 23 (idem), 26, 28 (BB 1646-01), 29 (idem), 35, 37, 38, 40, 41 (BB 1646-01), 50 (idem), 54 (idem), 57 (BB 1648-01), 59 (idem), 60 (BB 1648-03), 61 (idem), 64 (BB 1663-01), 65 (idem), 68 (BB 1669-01 en BB 1746-01), 69 (BB 1777-02), 70 (BB 1810-1830-01), 71 (BB 1663-02), 72, 73, 75, 76, 84, 87, 88, 89, 91, 92.
NBLC, 's-Gravenhage: p. 86.
Rijksmuseum Amsterdam: p. 66 (BB 1671-1711-01).
Stichting Atlas Van Stolk, Rotterdam: p. 6, 79 (BB 1850-1880-01).
Westfries Museum, Hoorn: p. 13.
Universiteitsbibliotheek Amsterdam: p. 55 (BB 1647-02).